

Atlingbo kyrka

Karaktärisering 2020

Svenska kyrkan
VISBY STIFT

 **Gotlands
Museum**

Dnr: 2019-17

Dnr Visby stift: SS 2019-0047

Handläggare: Eva Selin, Jakob Lindblad. Arkeologi: Johan Norderäng, Per Widerström.

Fotograf: Jakob Lindblad (JL), Eva Selin (ES). Övriga fotografier anger fotograf vid bilden.

Spridningstillstånd för flygbilder, Lantmäteriet nr LM2021/007471.

© Gotlands Museum

Strandgatan 14

621 56 Visby

© Visby stift

Norra Kyrkogatan 3

621 55 Visby

Innehåll

Inledning.....	4
Bakgrund	4
Syfte	4
Metod	4
Visby stifts kyrkor	5
Omgivningar	7
Atlingbo socken.....	7
Kyrkomiljön	7
Kyrkogården.....	8
Kyrkogårdens huvuddrag	8
Historik.....	10
Nulägesbeskrivning	12
Kyrkobyggnaden.....	25
Kyrkans huvuddrag.....	25
Byggnadshistorik	27
Nulägesbeskrivning	33
Restaureringar	76
Arkeologi	81
Fornlämningar.....	82
Arkeologiska undersökningar	82
Värdering	83
Allmänt.....	83
Bruksvärden	85
Kyrkobyggnaden.....	85
Inredning och inventarier.....	86
Kyrkogården	86
Händelselista Atlingbo kyrka	88
Lagskydd	92
Källor och litteratur.....	94
Otryckta källor.....	94
Tryckta källor.....	94
Kartor	95

Inledning

Bakgrund

Projektet *Karaktärisering av kyrkomiljöer* utförs av Gotlands Museum på uppdrag av Visby stift. Det bekostas delvis med kyrkoantikvarisk ersättning och påbörjades under år 2014 med en förstudie. Projektet har indelats i etapper och sista etappen beräknas vara klar vid utgången av år 2024.

Syfte

Syftet med projektet är att beskriva kyrkobyggnad, kyrkogård, kyrkotomt, inredning och inventarier samt deras kulturhistoriska värden på ett sätt som väcker, tillgodoser eller ökar församlingars och allmänhetens intresse.

En målsättning är att rapporterna ska kunna användas i förvaltningen av de kulturhistoriska värdena, i handläggningsprocessen för kyrkoantikvarisk ersättning samt vid tillståndsprövning mot Kulturmiljölagen. Ett uppdaterat och fördjupat kunskapsunderlag om kyrkomiljöerna ger förutsättningar för hänsynstagande till kulturvärden, exempelvis vid långsiktig planering kring kyrkomiljöerna och under förvaltningen av dem men även i samband med förändring av kyrkorna. Arbetet omfattar de kyrkomiljöer som har det högre lagskyddet enligt Kulturmiljölagen, det vill säga omfattas av tillståndsprövning enligt kap. 4, § 3-4.

Metod

Beskrivning av kyrkomiljöerna har tagit en utgångspunkt i de vård- och underhållsplaner som togs fram av arkitekt Jan Utas 2003-2011. En stor vikt har sedan lagts vid projektets egna fältstudier på plats. Denna egensyn har haft som målsättning att notera helhetskaraktären i kyrkomiljöerna, samt att notera spår av förändringar som har gjorts och att observera kulturhistoriska avtryck från olika tider. En viktig del av fältarbetet har varit att kunna relatera de uppgifter som finns dokumenterade om kyrkorna. Beskrivningarna bygger vidare på analyser och datasamlingar kring kyrkorna i tillgänglig litteratur samt i viss mån på egna arkivstudier. Arkiven avser främst Gotlands Museums arkiv samt Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA), i den utsträckning som varit möjlig.

I beskrivningarna har en betoning legat på att lägga fram ett bildmaterial. Bilderna avser att likt en modell åskådliggöra kyrkomiljön ur ett rumsligt perspektiv där vissa specifika detaljer lyfts fram. Bildtexter leder vanligen in betraktaren i vad bilden förmedlar. Huvuddelen av illustrationerna utgörs av projektets egna foton från fältarbetet. Dessa kompletteras vad gäller inredning och inventarier av bilder ur Inventarieinventeringen från 1997-2010. Visby stift har tillhandahållit nytaga bilder ur luftperspektiv, tagna med drönare, samt bildsamlingar från arbetet med vård- och underhållsplanerna. Uppmätningar har hämtats ur verket Sveriges Kyrkor. Konsthistoriskt inventarium. Äldre illustrationer kommer främst från ATA (via bild databasen Kulturmiljöbild) samt Gotlands Museum, dels från bildarkivet (via Collective Access), dels i några fall från ännu ej arkiverade bilder från byggnadsvårdsverksamhet ca 2000-2020. Äldre teckningar kommer från Uppsala universitetsbibliotek (via Alvin) eller andra samlingar. En särskild sammanställning har också gjorts av arkeologiska utgrävningar och fynd i kyrkor och på kyrkogårdar. Materialet bygger främst på Riksantikvarieämbetets fornminnesregister samt rapporter i Gotlands Museums arkiv.

Vid värderingen av kyrkomiljöerna har hänsyn tagits till Svenska kyrkans modell för identifiering av kulturvärden. De gotländska kyrkorna förenas av drag som samtidigt i hög grad särskiljer dem från många av landets övriga kyrkor med motsvarande roll som sockenkyrka. Vid såväl analysen som värderingen har en strävan varit att lyfta fram kyrkomiljöerna utifrån frågor som inte bara är relevanta ur ett gotländskt sammanhang utan även i förhållande till kyrkomiljöer i landet i stort. Frågeställningarna har främst rört sig kring ett för historiska kyrkomiljöer etablerat antikvariskt förhållningssätt med inriktning mot konst- och kulturhistoriska och byggnadsarkeologiska perspektiv och mot upplevelsevärden med arkitektoniska, konstnärliga och historiska inriktningar. Hänsyn till teologiska, kyrkohistoriska, personhistoriska och socialhistoriska perspektiv på kyrkorummet finns med i bakgrunden.

En strävan har varit att finna bra arbetsmetoder för att lyfta fram bruks- och upplevelsevärden på ett tydligare sätt än i tidigare tillämpade modeller från andra stift. Det har skett genom att frågeformulär placerats ut i vissa av kyrkorna där besökare kunnat svara på hur de upplever och använder kyrkomiljön. Intervjuer har även gjorts med företrädare för pastorat och församling.

Visby stifts kyrkor

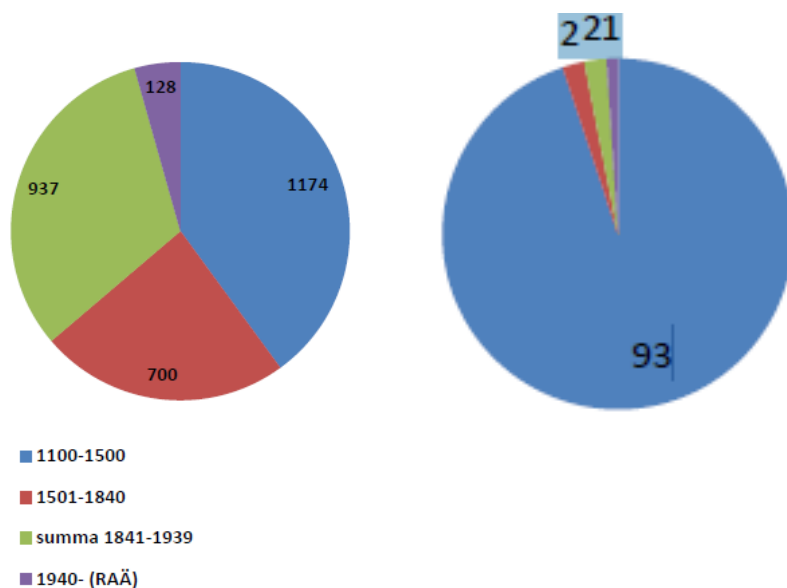
Inom Visby stift finns, förutom domkyrkan, 91 medeltida sockenkyrkor som är i bruk och tillhör Svenska kyrkan. Därtill finns ett par mindre och yngre kyrkobyggnader, såsom Hallshuk och Gnismärd kapell, byggda som fiskarkapell, den som metodistkapell byggda Hamnkyrkan i Klinte och den moderna Visborgskyrkan, byggd som distriktskyrka i Visbys yttre stadsdelar.

Alla Visby stifts medeltida kyrkobyggnader är uppförda och ombyggda under en kort och intensiv byggnadsperiod som varade från 1100-talet fram till omkring 1350. Detta möjliggjordes av den omfattande handel Gotland haft under flera hundra år i Östersjöregionen. Efter 1350 skedde en kraftig nedgång i den gotländska ekonomin vilket ledde till att kyrkobyggnandet helt avstannade på landsbygden och i Visby under 1400-talet. En ekonomisk nedgångsperiod och reformationstidens reduktion av kyrkans tillgångar under 1500-talet gjorde att flera kyrkor i Visby och tre sockenkyrkor på landsbygden och några kapell övergavs, i dag ruiner, flitigt använda för friluftsgudstjänster.

Efter en viss ekonomisk återhämtning under 1600-talet gjordes insatser för kyrkobyggnandet. Tak och tornhuvar sågs över, inredningen förnyades och några fiskelägen försågs med kapell. 1800-talet, som på fastlandet innebar att små medeltida kyrkor revs och ersattes av större, begränsades på Gotland till några ombyggnader samt att många kyrkor fick sakristia och större fönster. Under 1800-talets slut och början av 1900-talet drog en ny våg av kyrkobyggnande över ön för frikyrkliga församlingar eller inomkyrkliga föreningar, antingen byggda som små missionshus i trä och med vissa kyrkliga drag, merparten sålda och ombyggda till andra ändamål, eller också som stora murade kyrkor inne i Visby. Det kom att dröja fram till omkring 1960 innan några nya kyrkor byggdes i Svenska kyrkans regi på Gotland. På 1980-talet och senare tillkom kyrkor för andra samfund, som den första katolska kyrkan efter medeltiden och nya frikyrkor.

De gotländska medeltida kyrkorna har som helhet förändrats ytterst lite sedan medeltiden. I huvudsak är det interiören som förändrats. Under 1600-talet tillkom predikstolar, fast bänkinredning som ännu ofta är bevarad, altarpuppstatser i sandsten eller trä, allt i senrenässans eller barockstil. Under 1700-talet insattes nummertavlor och inte sällan en vägg för att avbalka kyrkans västra del till sädesmagasin. Väggarnas kalkmålningar kunde ersättas av ett nytt måleri anpassat till tidens anda. 1700-talets slut och 1800-talet innebar ofta läktarbyggen, orglar och att hela rummet kalkades vitt samt att nya fönster togs upp för att släppa in mer ljus enligt

nyklassicismens ideal. 1900-talet har präglats av restaureringar, som innebar en förnyelse med inriktning på äldre konst och att pedagogiskt visa kyrkorummet ur dess olika sidor. Medeltida kalkmålningar frilades liksom 1700-talsinredningens rika färgsättning, dolda av senare övermålning. Medeltida skulptur lyftes ned från vinden och ställdes åter upp i kyrkorummet. Läktare och magasinväggar har rivits. Vår tid har inneburit att ytor och material konserverats men också att med olika medel skapa naturliga platser för förvaring som följd av vidgade krav på kyrkorummet och dess användning.

Figuren till vänster beskriver byggnadsperioden för kyrkor i riket, figuren till höger visar Visby stift. Blått avser bevarade medeltida kyrkor.

Omgivningar

Atlingbo socken

Atlingbo kyrka ingår i Eskelhem pastorat. Den är belägen på mellersta Gotland, ca 24 km från Visby. Socknen är en typisk jordbruksbygd med vidsträckta åkrar. År 2019 var antalet invånare 134.

Kyrkomiljön

Kyrkogården ligger i ett öppet jordbrukslandskap. Den är omgivet av grönska – förutom i söder där åkrarna gränsar direkt till kyrkogården. Vegetationen i väster utgörs av en stor, skuggig ”förgård” med stora träd, i norr av prästgården med park och i öster av annan tät växtlighet. Entrén till kyrkan leder genom ett parkområde och en allé med lind. Här växer också äldre friväxande lindar, samt även hästkastanj och ask. Under våren täcks marken av färgrika vårväxter. I den östra delen av området står ett altare. Parkområdet omges i väster och norr av ett trästaket, och i söder av en häck med liguster. Mot kyrkogården i öster finns en trädrad med äldre friväxande lind. Utanför kyrkogården i öster har dessutom en poppelhäck planterats, vilken ger kyrkogården en rumskänsla. Det finns ingen övrig bebyggelse i denna ecklesiastika miljö.

Atlingbo kyrkomiljö fotograferad 2020. Pär Malmros, Visby stift.

Kyrkogården

Kyrkogårdens huvuddrag

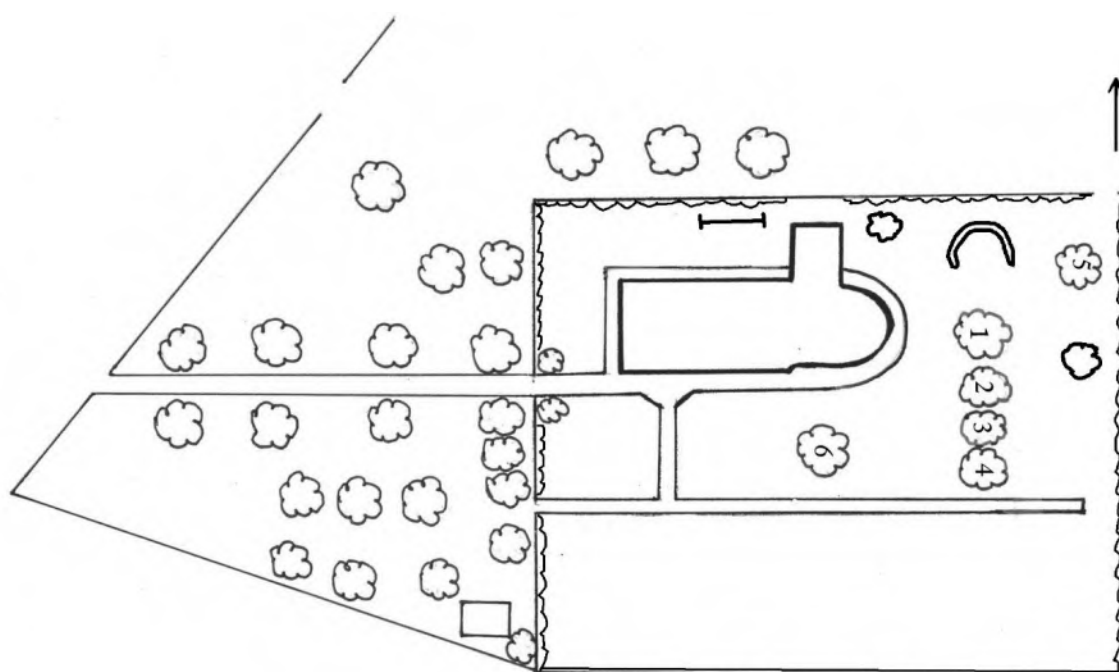
Kyrkogården är närmast kvadratisk. Den har en synbar äldre och yngre del. Den äldre delen avgränsas i öster av en trädrad med gamla träd och i söder är nuvarande gång troligen en gräns för den äldre kyrkogården. Kyrkogården omges av terrassmurar och häckar i väster, norr och öster. I söder där det finns en putsad mur. Den saknar trädkrans och är till stora delar öppen. I öster ger de gamla stora träden en grönska.

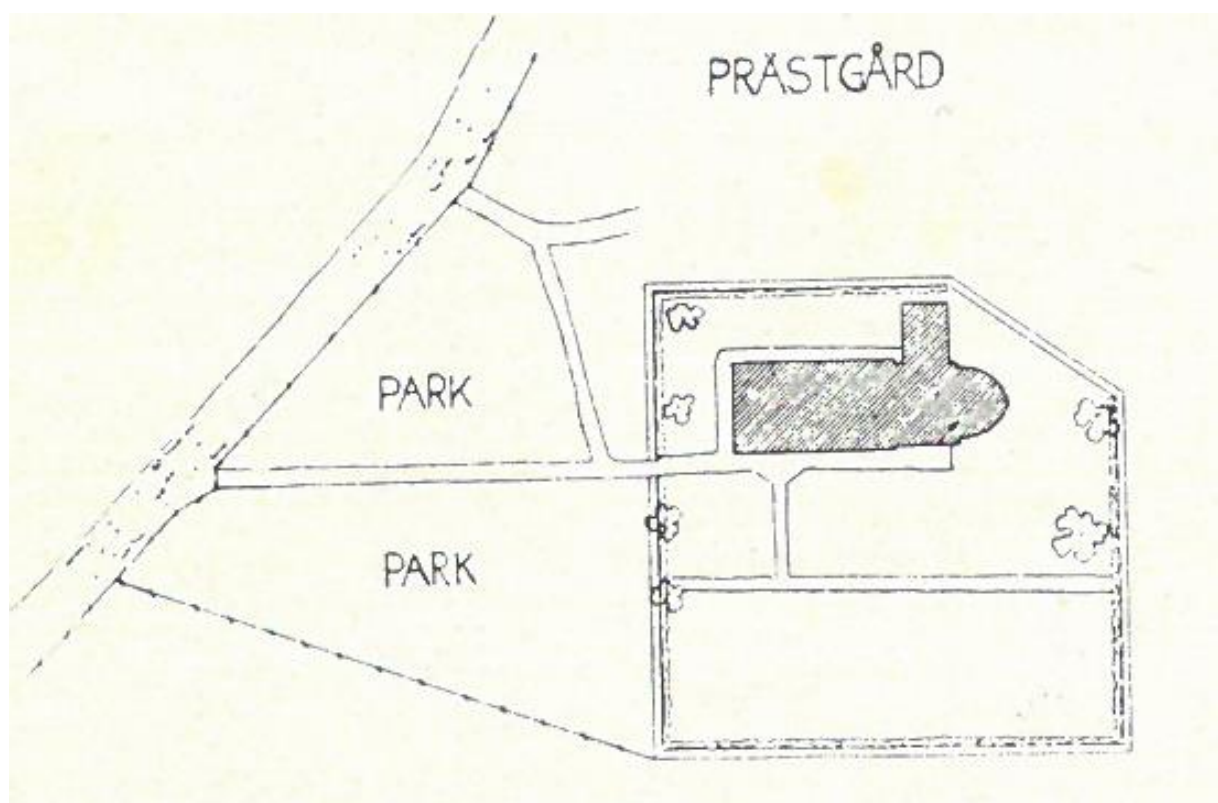
Atlingbo kyrka och kyrkogård fotograferad från sydväst 2020. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Den sydöstra delen av kyrkogården med de äldre träden öster om kyrkan. Foto ES 2020.

Atlingbo kyrka. Situationsplan 2006. Ur vård- och underhållsplan 2006, reviderad 2020.

Atlingbo kyrka. Situationsplan ur Sveriges kyrkor 1942.

Historik

Skattläggningskartan från 1752 visar att Atlingbo kyrka omges av åkermarker närmast kyrkan. Norr om kyrkan ligger prästgården.

Mellan åren 1754 och 1763 finns uppgifter att kyrkogården omgavs av träplank, och 1849 omgavs den av en mur. Kyrkogården har utvidgats vid två tillfällen. Laga skiftes karta från 1879 visar att en utvidgning skedde åt söder efter 1879, troligen i slutet av 1800-talet. Situationsplanen ur Sveriges kyrkor (1942), se ovan, visar att en utvidgning åt öster skedde efter 1942. Träd på kyrkogården planterades troligen i slutet av 1800-talet och träden i parkområdet i väster planterades troligen i början av 1900-talet.

Skattläggningskarta från 1752 över Atlingbo socken.

Laga skiftes karta från 1879 över Atlingbo socken. Kyrkogården är ännu inte utvidgad åt öster och söder.

Atlingbo kyrka. I söder omges kyrkogården av en låg terrassmur och en granhäck. Granplantering vid den södra muren är mycket ovanlig för Gotland. Foto Einar Erics 1914. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Den sydöstra delen av kyrkogården, Atlingbo kyrka. Foto Alfred Edle 1928. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Nulägesbeskrivning

Kyrkogården i det närmaste kvadratisk. Dess västra och norra sträckning utgörs av en låg terrassmur och innanför den en låg häck av liguster. Utanför muren finns ett grunt dike. I söder finns en relativt nyuppförd mur av cementhålstén(?), putsad och försedd med täckplattor av sandsten och i öster växer en häck med liguster.

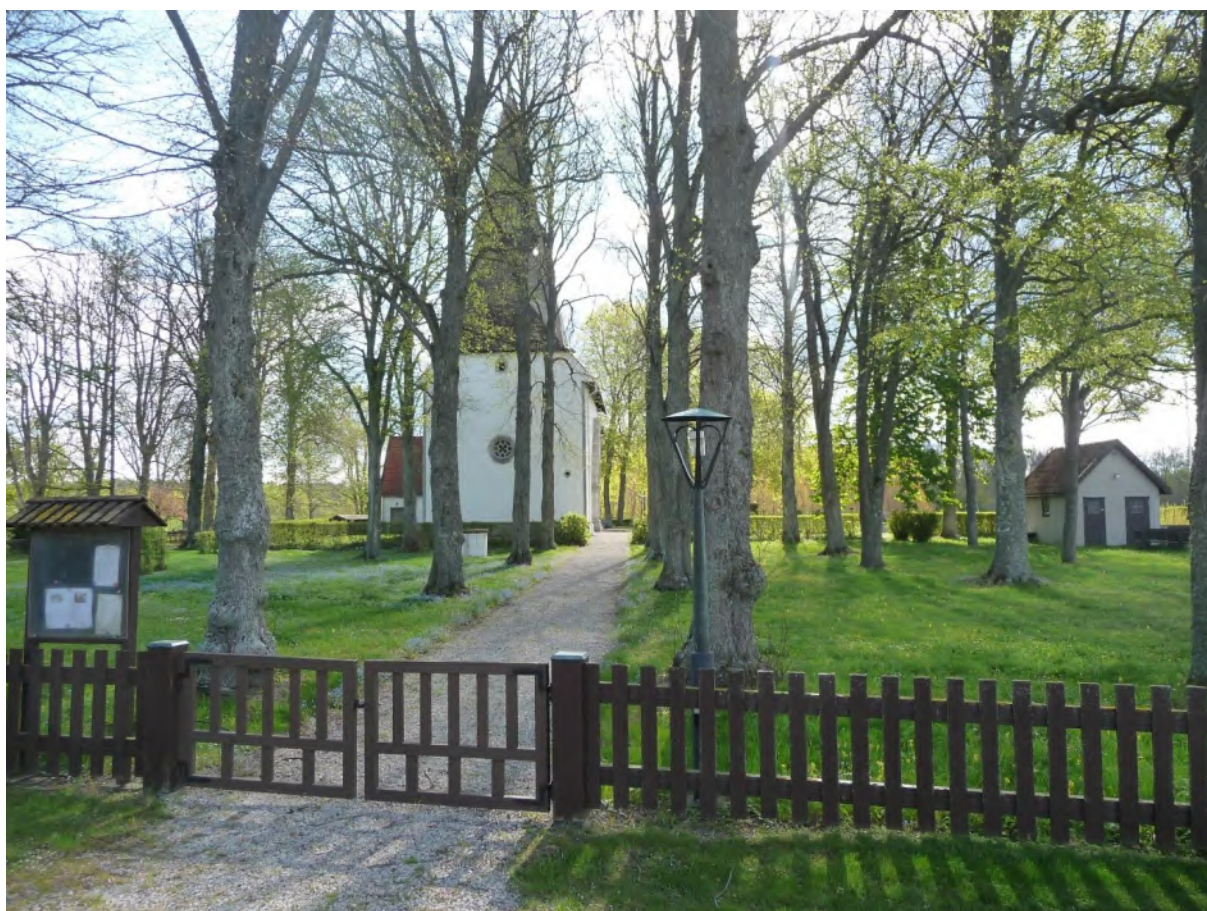
Det finns två öppna ingångar i väster och en i norr. Vid den mindre ingången i sydväst finns en stenlagd 'bro' med räcke i järn som leder över det grunda diket. Från huvudingången i väster, leder en grusad gång in till kyrkan och längs dess sydsida till sakristians östra mur. Från kyrkans sydportal leder en grusad gång söderut och ansluter en bit från byggnaden till en gång i öst-västlig riktning. Längst i öster står kyrkans gamla skorsten. Troligen markerar den öst-västliga grusgången gränsen för den äldre kyrkogården, innan utvidgningen åt söder. Kyrkogårdens belysning utgörs av tre lyktstolpar av järn placerade utmed gångarna. Ovan sakristians ingång finns en enkel lampa.

Kyrkogården saknar trädkrans. I den norra delen finns en grupp solitära träd: äldre friväxande lind, (nr 1), äldre friväxande skogslönn (nr 2, 3, 5, 6), och äldre friväxande oxel (nr 4). Träden är en rest av en tidigare trädkrans kring den äldre kyrkogården och visar var gränsen mot öster gick innan utvidgningen. Vid ingången i söder växer två syrener. Nordost om kyrkan finns en idegran och längst i öster växer fläder.

Gräsytor och gräsgravar dominerar, de intressantaste och äldsta gravarna ligger öster och sydost om kyrkan. På den östra delen av kyrkogården finns en minneslund sedan 2004. Den omges av stenblock placerade i en halvcirkel. Lunden är delvis stensatt. Centralt finns en ställning avsedd för värmeljus.

Atlingbo kyrkogård och kyrka fotograferad från ovan 2020. Pär Malmros, Visby stift.

”Förgården” till kyrkogården utgörs av en park med äldre träd och en färgrik vårfloa. Här leder en allé med lind fram till kyrkan. Foto ES 2020.

Den norra delen av parken. Foto ES 2020.

Den södra delen av parken. I byggnaden till vänster finns vaktmästeri och WC. Foto ES 2020.

Altare i parken. Altarskivan kommer troligen från ett av sidoaltarena. Foto ES 2020.

Ingång till kyrkogården i sydväst. Foto ES 2020.

Huvudingång till kyrkogården från väster. Foto ES 2020.

En terrassmur och ligusterhäck avgränsar den västra delen av kyrkogården. Foto ES 2020.

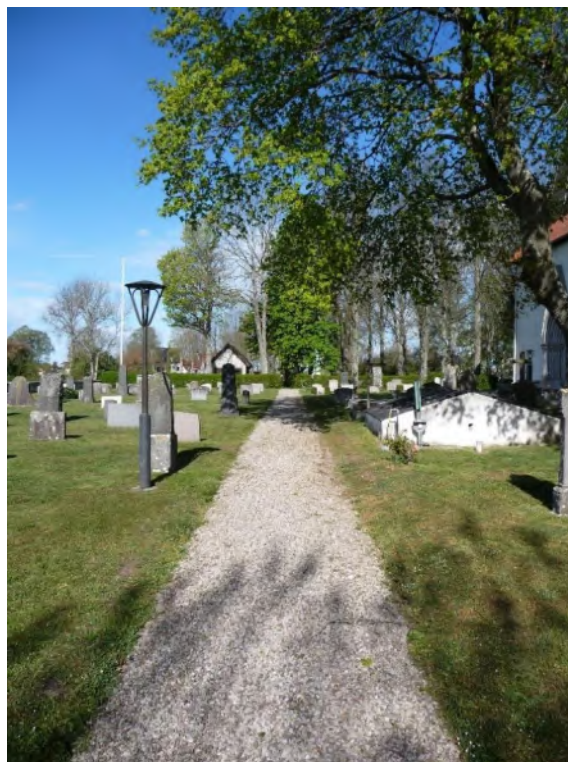
Ligusterhäck i den östra delen. Foto ES 2020.

Putsad mur i den södra delen. Foto ES 2020.

Grusad gång i syd-nordlig riktning söder om kyrkan.
Foto ES 2020.

Grusad gång i väst-östlig riktning söder om kyrkan.
Troligen ligger den i gränsen för den äldre
kyrkogården. Foto ES 2020.

Skorstensstock nedmonterad från kyrkobyggnaden i
den östra delen av kyrkogården. Foto ES 2020.

Skorstenen på långhuset. Se bild s. 9. Foto Einar Erics
1914. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Den södra delen av kyrkogården fotograferad från tornet. Foto ES 2020.

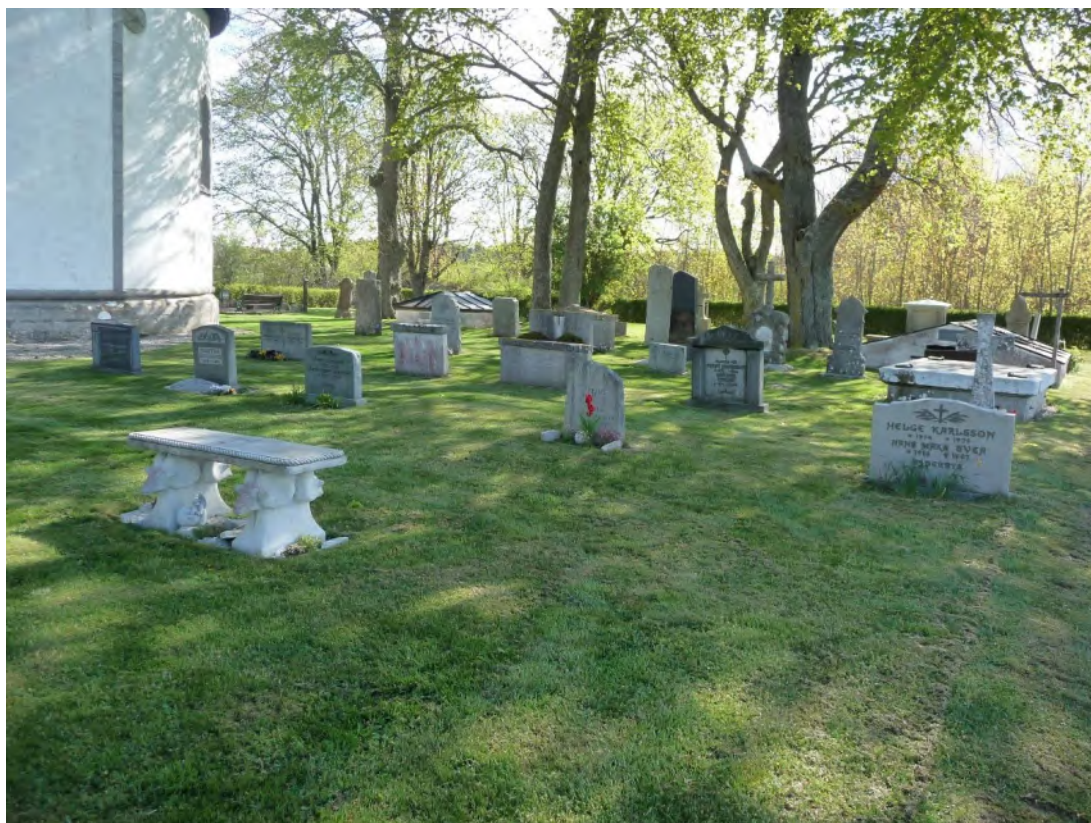
Den södra delen av kyrkogården fotograferad från öster. Foto ES 2020.

Den sydvästra delen av kyrkogården. Foto ES 2020.

Den västra delen av kyrkogården. Foto ES 2020.

Den östra delen av kyrkogården. Foto ES 2020.

Den östra delen av kyrkogården med en äldre trädrad som markerar kyrkogårdens tidigare gräns mot öster. Foto ES 2020.

Den norra delen av kyrkogården fotograferad från väster. Foto ES 2020.

Terrassmur vid den norra delen av kyrkogården. Foto ES 2020.

Minneslund i den nordöstra delen av kyrkogården. Foto ES 2020.

Stor uppmurad gravkammare i kalksten med plåttak för kyrkoherde A. J. Myrdal från 1832. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull på grund av sin ålder och utformning i gravvårdsinventeringen. Foto ES 2020.

Stor uppmurad gravkammare i kalksten med plåttak för P. G Isums från 1830. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull på grund av sin ålder och utformning i gravvårdsinventeringen. Foto ES 2020.

Gravvård bestående av en hög sandstenssockel med infälld marmorplatta och krönt av ett kors från 1888. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin ålder och utformning. Foto ES 2020.

Stående kalkstensvård från 1894. Utpekad som kultuirhistoriskt värdefull genom att utformningen är tidstypisk

Gravvårdar utpekade som kulturhistoriskt värdefulla i gravvårdsinventeringen. Till vänster gravvård i kalksten omgiven av bänkar över folkskolläraren J. R. Lindahl från 1904. Till höger gravvård i kalksten över kyrkoherden C. H. Ihre, från 1893. Foto ES 2020.

Gravvård i rak stående sandsten med infälld textplatta av marmor omgiven av murgrönerankor i relief från 1900. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning. Foto ES 2020.

Gravvård i röd kalksten med "horn" från 1870. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin ålder och utformning. Foto ES 2020.

Gravvård av liggande kvadratiske kalkstensplattor formade till ett kors från 1940. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin ovanliga utformning. Foto ES 2020.

Gravvård av svart granit från 1965/71. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull med visst värde, genom sin utformning. Foto ES 2020.

Kyrkobyggnaden

Kyrkans huvuddrag

Atlingbo kyrka utgör en sammanhängande byggnad trots att kor och långhus är från olika tider. En egenhet är absiden vars rundade form är spetsig, och den lilla välvda kammaren väster om den stora långhusportalen. Takryttaren – en för gotländska kyrkor utmärkande tornform – är egentligen inte en takryttare i vanlig bemärkelse, utan reser sig från fundamentet till ett aldrig fullföljt torn, vars murar döljs av yttertak. Kyrkorummet är högre, med djärva spetsbågar över rummet. Delar av senbarockinredningen har figurativa målningar och ett välbevarat medeltida vigvattenskar är bevarat i långhusportalen. Byggnaden är medeltida, tillkommen i två etapper på 1200-talet, med en sakristia från omkring 1800. Grundmurar till en äldre stenkyrka grävdes ut under golvet vid en restaurering på 1950-talet.

Exteriör från sydväst. Foto JL 2020.

Exteriör från nordöst. Foto Pär Malmros 2020. Visby stift.

Exteriör från nordväst ur luftperspektiv. Foto Pär Malmros 2020. Visby stift.

Byggnadshistorik

Uppgifter finns som talar för att en kyrka funnits på platsen under 1000-talet. En runsten med en inskrift om en kristen man finns kvar från denna tid, och Atlingbo kyrka omtalas i Gutasagan som den första kyrkan i medeltredingen och att den hade en särställning som en av öns tre så kallade asylkyrkor. Några rester av en sådan kyrka – sannolikt byggd i trä – har ännu inte påträffats, men grundmurarna till en tidig romansk stenkyrka grävdes från åren 1956–57. Den byggdes vid 1100-talets mitt, enligt vad som varit möjligt att datera utifrån de bevarade delarna, och till den kyrkan anskaffades den ännu bevarade dopfunten. Kyrkan bestod av kor, utan absid, långhus och ett torn i väster. Den hade släthuggna kvaderstensfasader, varav stenar dels finns inmurade under putsen i korets sydfasad och dels är synliga från sakristians vind.

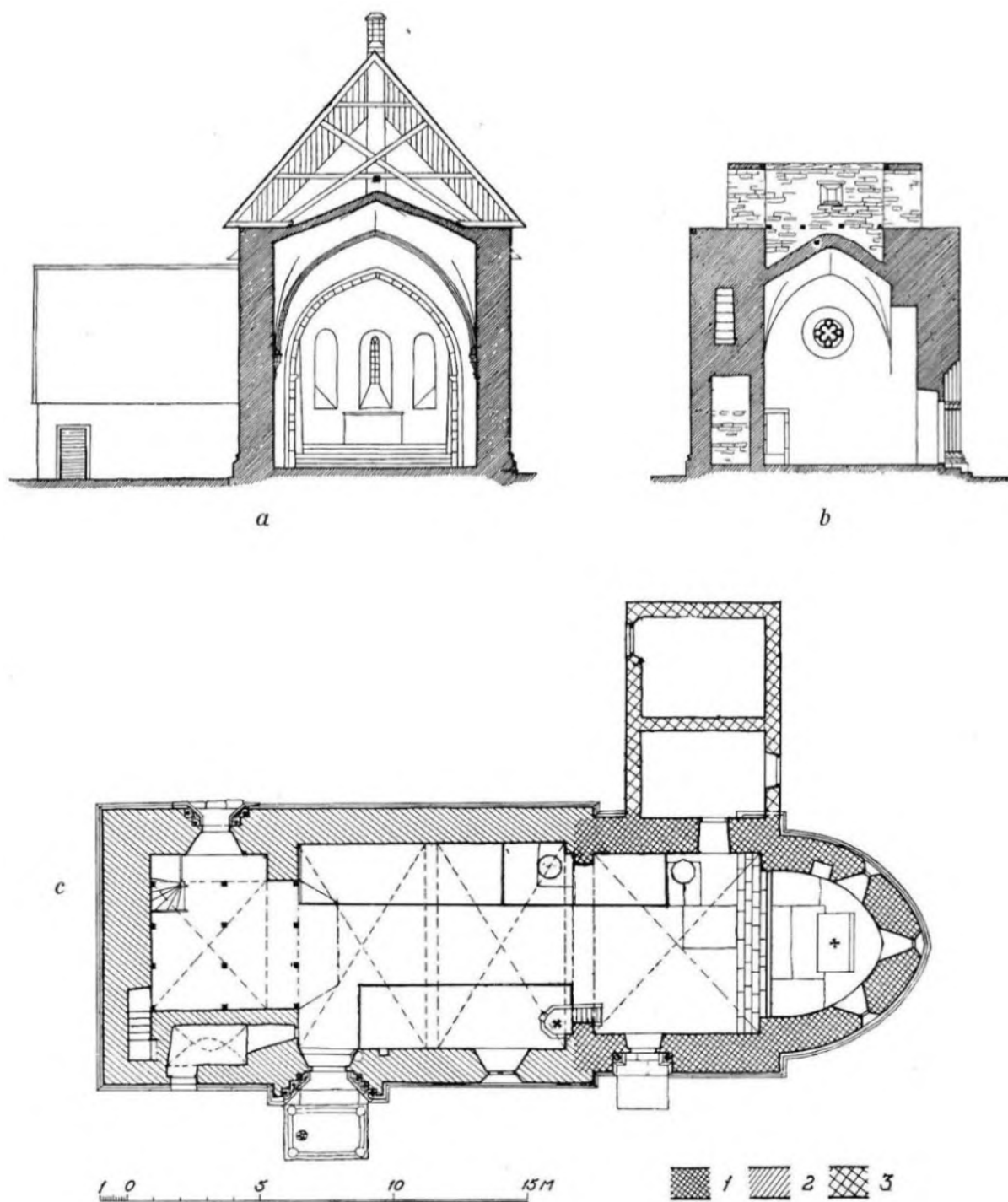
Under 1200-talets början byggdes det nuvarande koret med absiden, som första etapp i en ny och större kyrkobyggnad. Absiden fick en ovanlig spetsbågig form. Orsaken till det är inte känt, men den spetsbågiga planformen kan dels vara ett tecken på gotikens stegvisa inflytande (fönster och korportal var rundbågiga), dels vara ett sätt att göra absiden mer framträdande i det yttre och djupare, sett inifrån kyrkorummet. Triumfbågen var sannolikt mindre än den nuvarande.

Vid 1200-talets slut byggdes det nuvarande långhuset och nederdelen till ett aldrig fullföljt torn. Sannolikt gjordes långhuset något mindre än de ursprungliga planerna, eftersom bredden endast är obetydligt bredare än koret, jämfört med hur det för gotlandskyrkorna vanliga proportionsförhållandena. Det framgår att tornet planerades med gallerier, som skulle skjuta upp ett kort stycke ovanför långhustaket. Samtidigt med långhusbygget vidgades triumfbågen och koret välvdes. Tornet fullföljdes inte utan en tornspira med inbyggd klockvåning, enligt samma princip som idag, torde ha placerats på murarna. Under 1300-talet tillkom kalkmålningar i valven, varav rester påträffades vid restaureringen 1956–57.

Under 1600-talets senare del förnyades en stor del av inredningen. Nya muralmålningar tillkom, fragmentariskt påträffade på 1950-talet. Kyrkans yttre putsades och ett bevarat årtal talar för en förnyelse av taket. Under 1700-talets mitt tillkom bland annat en avskärmning för sakristia, ny bänkinredning och dragstag i trä för att stabilisera ytterväggarna.

År 1800–01 byggdes sakristian. Dragstagen över kyrkorummet byttes från trä till järn 1856–57. Vid samma tid, 1800-talets mitt, sänktes yttertaken till sin nuvarande lägre vinkel och täcktes med tegel. Ritningar fanns 1862 till att bygga färdigt tornet. Istället nybyggdes takryttaren 1878, efter förebild av den gamla, anpassad efter det nya takfallet. 1887–92 försågs kyrkorummet med läktare och orgel. Vid någon tidpunkt täcktes muralmålningarna över och inredningen målades, sannolikt under den nyklassicistiskt dominerade epoken från 1700-talets slut till 1800-talets mitt, då vitkalkade kyrkorum med träådringsmålade inredning var modernt.

1956–57 genomfördes en restaurering efter förslag av Olle Karth, varvid läktaren revs och bänkinredningens målade 1700-talsdekor togs fram. En utvändig restaurering genomfördes efter förslag av arkitekt Jan Utas 1997. En inre restaurering genomfördes år 2015.

Tvärsektion genom långhuset mot öster och genom tornet mot väster (tak och tornhuv ej medtagna) samt plan. Uppmätning av K. J. Karlström och E. Persson 1928. Efter Sveriges Kyrkor, Gotland band III, volym 54 (1942). Byggnadsperioderna avser 1: 1200-talets början. – 2: 1200-talets slut. – 3: 1800–01. Vid restaureringen 1956–57 revs läktaren och avlägsnades kaminen. Passage är upptagen mellan sakristian och magasinet, som har innerväggar och i vars bortre del finns en bred trappa till övervåningen.

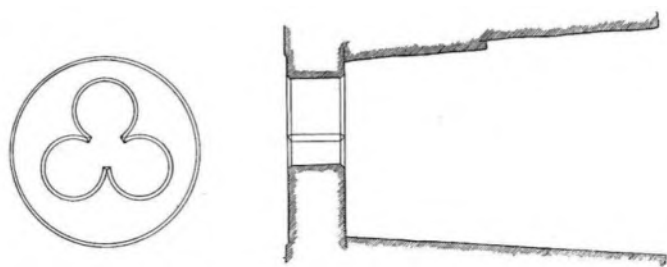
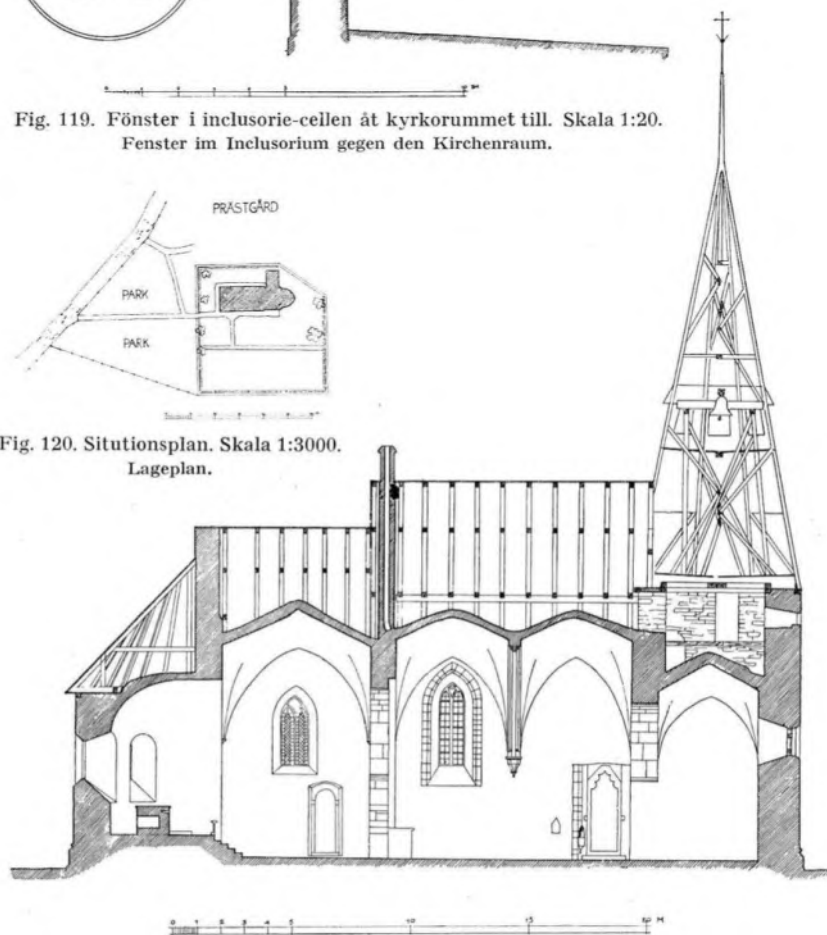

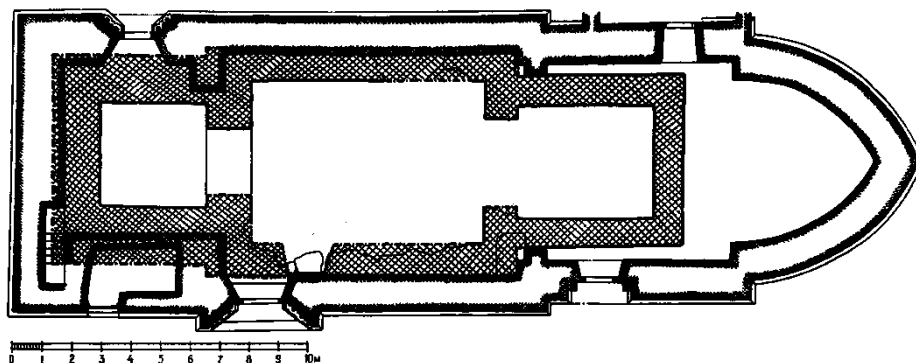
Fig. 119. Fönster i inclusorie-cellen åt kyrkorummet till. Skala 1:20.
Fenster im Inclusorium gegen den Kirchenraum.

Fig. 120. Situationsplan. Skala 1:3000.
Lageplan.

Öppning från murkammaren i sydväst in till kyrkorummet, situationsplan samt längdsektion av kyrkan mot söder. Uppmätning av K. J. Karlström och E. Persson 1928. Efter Sveriges Kyrkor, Gotland band III, volym 54 (1942).

Grundmurar till stenkyrka uppförd vid 1100-talets mitt, riven i etapper vid nuvarande kyrkans tillkomst, undersökta 1956. Uppmätning Evald Gustafsson. Efter Gustafsson 1959.

Pastoratets sigill av Gustaf Adolf Unnerus 1828 med kyrkans exteriör, sedd från sydväst, gjord efter egenhändig teckning. ATA, Sveriges Kyrkors arkiv, okat. material. Yttertaken har en hög vinkel och takryttaren fler gluggar.

Utfört förslag till tornpåbyggnad 1862, troligen av Per Ulrik Stenhammar. ATA, K-byråns ritningsfoton.

Exteriör från söder. Foto, sannolikt från 1890-talet, före 1898. RAÄ, Kulturmiljöbild.

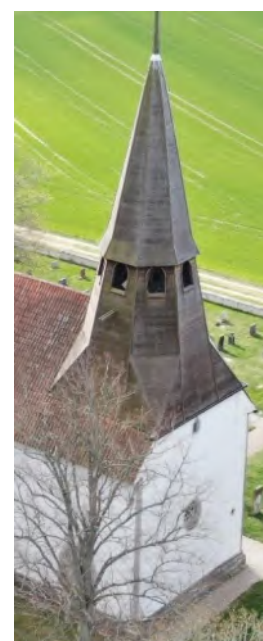
Exteriör från söder. Foto Einar Erici 1914. RAÄ, Kulturmiljöbild. Skorstenen har tillkommit.

Nulägesbeskrivning

Exteriör

Kyrkan är byggd i kalksten som är putsad utom i omfattningar, socklar och hörnkedjor där den visas upp med en finhuggen yta. På vissa punkter sitter ankarslutar i järn. Kyrkan består av kor med absid, långhus med nederdelen av ett torn i väster samt en sakristia med magasin på korets norra sida. Portalerna är medeltida, med den södra långhusportalen markerad som den viktigaste med rikast omfattning, trots att själva gångöppningen inte är så mycket större. Kontrasten mot den enkla dörren till murkammaren (sannolikt bönecell med hagioskop) väster om portalen är stor. Absidens spets är markant markerad även i sockeln och fönsteromfattningen. Måtten på absiden är också ovanligt stor, och erinrar både till sin storlek och ”gotiskt” spetsbågiga planform om att den hör till de yngre absiderna på ön. Planformen gör att den också sträcker sig ovanligt långt österut och förtydligar därigenom hur hela kyrkan har en ovanligt långsträckt sydfasad. Den måttliga storleksskillnaden mellan kor och långhus får det att framstå som att planerna avsåg ett större långhus än vad som blev fallet.

En äldre avbildning visar att kyrkans nuvarande yttre karaktär präglas av en ombyggnad av yttertaken vid 1800-talets mitt. Tidigare var de högre och takryttaren mindre framträdande. Yttertaken, som är relativt flacka, täcks av tegel, medan takryttaren är brädklädd och försedd med en regelbunden krans av rundbågiga gluggar. Långhusets östra gavel är byggd av putsat trä, med synligt indrag vid takfoten på södra och norra sidan. Sakristian skiljer sig till detaljerna från kyrkan i övrigt och framstår med sitt avlånga sadeltak och rektangulära gluggar som en vanlig byggnad från 1800-talets början. Dess branta takfall är sannolikt anpassat till takens tidigare, brantare vinkel före 1800-talets mitt. Medan absiden har tre rundbågiga fönster har kor och långhus varsitt spetsbågigt, varav långhusets är från byggnadstiden och korets fick sin form under 1800-talet.

Exteriör från öster. Foto Rebecka Svensson 2007, Visby stift. Till höger: Tornet sett från nordväst ovanifrån. Foto Pär Malmros 2020, Visby stift.

Exteriör från söder. Foto JL 2020.

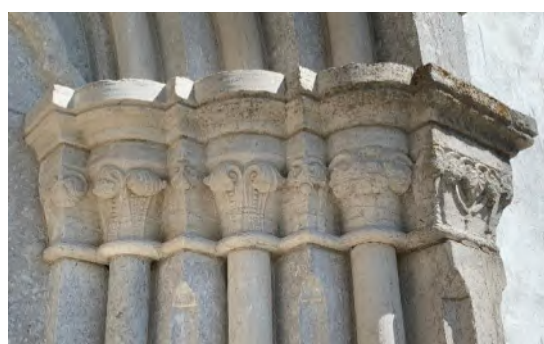
Till vänster: Långhusets norra fasad från nordväst. Foto JL 2020. Till höger: Västfasaden. Foto Rebecka Svensson 2007, Visby stift.

Till vänster: Korportalen. Foto JL 2018. Till höger: Rosettfönstret i västfasaden. Foto Rebecka Svensson 2007, Visby stift.

Långhusets sydportal. Foto JL 2020.

Långhusportalens västra och östra kapitälband. Foto JL 2020.

Nordportalen. Foto JL 2020.

Nordportalens östra kapitälband. Foto JL 2020.

Ingång till kammaren i södra muren. Foto JL 2020.

Kammaren i tornets södra mur. Interiör mot öster och mot sydväst samt (nedan) mot norr. Foto JL 2020.

Kammaren i tornets södra mur. Till vänster: Rummets övre del sedd mot norr respektive söder. Till höger: Valvet sett mot väster. Foto JL 2020.

Gluggen mellan kammaren och kyrkorummet, sedd inifrån kyrkan. Foto JL 2020.

Absidens östra fönster. Omfattningen återger planens spetsbågiga form. Foto JL 2020.

Absidens sockel med spetsig avslutning. Foto JL 2020.

Absidens fönster mot söder, öster och norr. Foto Rebecka Svensson 2007, Visby stift.

Sakristian från väster och dörren till magasinet. Foto Rebecka Svensson 2007, Visby stift.

Sakristians fönster åt öster. Foto Rebecka Svensson 2007, Visby stift.

Interiör

Kyrkorummet är enskeppigt och täckt med kryssvalv, åtskilda av spänstigt formade spetsbågiga skiljebågar, vilket ger en relativt stor valvhöjd. Koret är något smalare och lägre än långhuset, men åtskillnaden är nedtonad i interiören. Desto större är skillnaden gentemot ringkammaren, eftersom murarna i kyrkans västra del utgör nederdelen till ett ej fullföljt torn. Rummets vägg- och valvytor täcks av slät puts medan huggen sten förekommer i valvbågar och omfattningar. I anslutning till sydportalen förekommer dels ett välbevarat ursprungligt vigvattenskar, dels den treklöverbladsformade gluggen till den lilla kammaren i tornets södra mur.

Muralmålningar saknas och väggarna täcks av en tjock och slät puts. En glasmålning i mellersta absidfönstret fanns kvar ännu i mitten av 1800-talet, men är nu på Zorngården i Mora. Inredningen domineras helt av en rik, målad inredning från 1600- och 1700-talet. Dopfunten i sandsten med sina tydliga reliefer är från 1100-talet slut eller omkring 1200 utgör en av få bevarade medeltida föremål.

Sakristian utgör en mindre del av en vidbyggnad intill korets norra sida, vars övriga delar upptas av teknikrum och i övervåningen ett magasin med direkt ingång utifrån och med lastport åt norr.

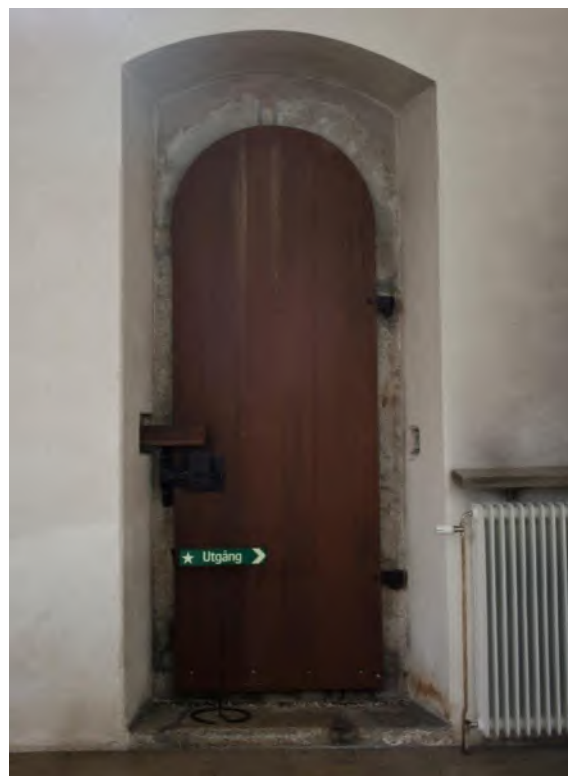
Murtrappan till kyrkvinden och klockan som stiger åt öster i tornets södra mur. Söder om dörren sitter inmurad en del av en bildsten. Trappan leder upp till ett rum ovanför ringkammarens valv. Bjälklaget ovanför valvet, avsett för ett trägolv, utgörs av återanvänt takstolsvirke, sannolikt från den tidigare stenkyrkans långhus. Rummet omges av murar åt fyra håll. Utgångar åt söder och norr som nu leder till mindre sidoutrymmen av vinden, men som sannolikt varit avsedda att leda ut till aldrig fullbordade sidogallerier. Takryttarens bärkonstruktion är placerad på dessa murar och inte på takstolen, varigenom takryttaren till sin konstruktion snarare är att betrakta som en tornhuv. Innanför gluggarna i tornhuvén ligger klockrummet med kyrkans enda klocka placerad i en klockstol. Takstolen präglas sannolikt helt av 1800-talets ombyggda. Gavelröset mellan långhus och kor är helt byggt i trä, varför triumfbågsmuren inte har någon fortsättning över valvet. Gavelröset mellan kor och absid, med endast en trång passage, har synlig sprickbildning och är putsat och förefaller upprepade gånger ha reparerats.

Interiör mot öster. Foto JL 2020.

Interiör mot väster. Foto JL 2020.

Till vänster: Interiör av koret och absiden mot öster. Foto JL 2020. Till höger: Korportalens innersmyg. Foto Rebecka Svensson 2007, Visby stift.

Till vänster: Korets valv, sett uppåt mot nordväst. Foto JL 2020. Till höger: Långhusets valv, sedda uppåt mot nordöst. Foto JL 2020.

Interiör av ringkammaren mot sydväst. Foto JL 2018.

Till vänster: Interiör av ringkammaren mot nordväst. Foto JL 2018. Till höger: Votivskeppet och rosettfönstret i ringkammarens västra mur. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2004–07, Visby stift.

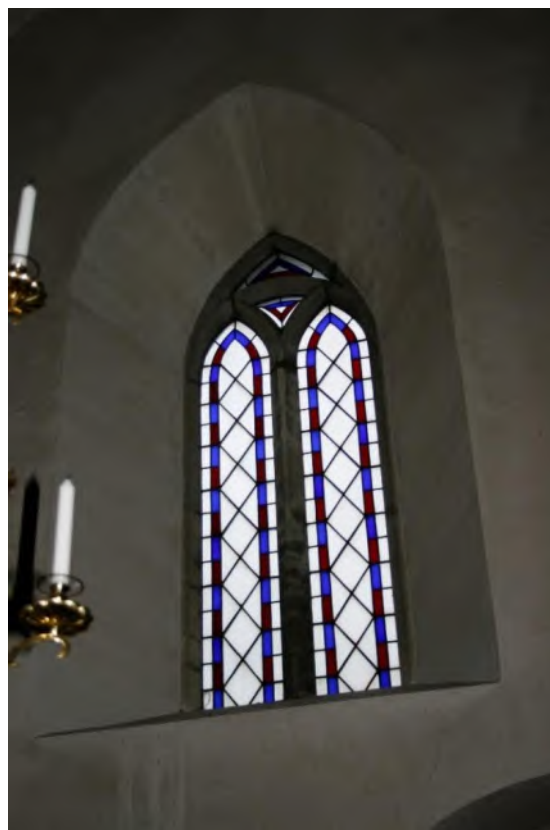
Till vänster: Interiör mot långhusets sydportal. Foto JL 2018. Till höger: Vigvattenskar i långhusportalen. Foto JL 2020.

Till vänster: Triumfbågens norra del. Foto JL 2020. Till höger: Triumfbågens norra vederlag. Foto JL 2018.

Absidens östra fönster, sett inifrån. Foto JL 2020.

Absidens södra fönster och korets södra fönster. Foto Rebecka Svensson 2007, Visby stift.

Interiör av sakristian mot öster. Foto JL 2020.

Interiör av sakristian mot sydöst. Foto JL 2020.

Interiör av sakristian mot väster. Foto JL 2020.

Till vänster: Teknikrum i sakristiebyggnadens norra del, sedd mot väster. Foto JL 2020. Till höger: Trappa i sakristiebyggnadens norra del med ingång utifrån, sedd mot väster. Foto JL 2020.

Magasinsvåning i sakristiebyggnadens vind, sedd mot norr och söder. Foto JL 2020.

Murverket på korets norra fasad, synligt inifrån sakristiebyggnadens vind, visande återanvänd sten från den äldre stenkyrkan. Den torkade lavpävåxten visar att muren stod utan puts när sakristian började byggas år 1800. Foto JL 2002.

Till vänster: Ingången till murtrappan i ringkammarens sydvästra hörn. Till höger: Murtrappan i södra muren, sedd uppåt åt öster. Foto JL 2020.

Bildsten, inmurad i murtrappans nedre lopp, försedd med borrhål, sannolikt från en elektrisk strömbrytare. Foto ES respektive JL 2020.

Till vänster: Fasadstenar från den äldre stenkyrkan, inmurade i murtrappan i södra muren. Foto JL 2020. Till höger: Trapploppets övre del vid ljusgluggen i sydfasaden. Foto JL 2020.

Våningen ovanför ringkammarens valv, sedd mot söder. Till vänster trappans mynning vid sydfasadens ljusglugg. Till höger utgång till det ej färdigställda södra galleriet. Foto JL 2020.

Våningen ovanför ringkammarrens valv, sedd mot söder. Foto JL 2020.

Återanvända takbräder som avtäckning i öppningen ovan, sedda mot norr. Foto JL 2020.

Våningen ovanför ringkammarens valv, sedd mot norr. Bjälklaget består av takstolsvirke, sannolikt från tidigare stenkyrkan. Foto JL 2020.

Detalj av bjälklaget av äldre takstolsvirke, sannolikt från tidigare stenkyrkan. Foto JL 2020.

Till vänster: Våningen ovanför ringkammarens valv, sedd mot väster. Till höger: Det ej fullbordade gallerivåningen på södra sidan, sedd mot väster. Foto JL 2020.

Det ej fullbordade gallerivåningen på norra sidan, sedd mot väster och öster. Foto JL 2020.

Till vänster: Tornhuvens (takryttarens) nedre del, murkrönet sett mot nordöst. Till höger: Huvens konstruktion under klockvåningens trädäck. Foto JL 2020.

Klockrummet. Foto JL 2020.

Långhusvindens norra del sedd mot öster. Foto JL 2020.

Långhusvinden sedd mot sydöst. Foto JL 2020.

Långhusvindens övre del mot öster. Foto JL 2020.

Korvindens södra del mot öster. Foto JL 2020.

Till vänster: Korvinden sedd mot öster. Foto JL 2020. Till höger: Långhusets östgavel av trä som putsats utvändigt, sedd från långhuset mot sydöst. Foto JL 2020.

Absidens vind mot sydväst. Foto JL 2020.

Absidvinden mot öster. Foto JL 2020

Inredning och inventarier

Altaret är murat, men enligt inskrift flyttat 1694 och alltså uppmurat på nytt. Under predikstolen finns ett bevarat medeltida sidoaltare. Bevarade nischer är få. Utöver ett väggskåp i absiden med dörrar kanske från 1700-talet, märks det välbevarade stora vigvattenskaret i långhusportalens innersmyg. Altartavlan av trä snickrades av Rasmus Felderman och målades första gången 1682. Ansiktsdragen på Kristus i nattvardsscenen och den gotiserande arkitekturen i bilden talar för att målningen är renoverad eller nymålade omkring 1800-talets mitt. Altarskranket från 1684 målades 1710 av Christian Lorentz Numens som också målat korbänken. Predikstolen av Rasmus Felderman 1692 målades 1758. Korbänken från 1600-talet, med en genombruten spjälad skärm, sannolikt från ett korskrank eller sakristieskrank, och målningar av Numens, byggdes om 1956–57. Bänkinredningen från 1700-talet med invändig dekormålning, byggdes om 1956-57. Från en orgelläktare i trä från 1888 i väster som revs 1956-57 finns en bit av räcket bevarat.

Triumfkrucifixet gjordes 1710, hängde i triumfbågen till 1815 och åter där jämnt 200 år senare efter att ha hängt på korets norra mur. Dopfunten från 1100-talets mitt eller något senare har en åttkantig cuppa med reliefer samt ett bevarat lock med urtag för en ej bevarad överbyggnad. Nummertavlan från 1743 med skulpterat och målat krön har siffror målade på brickor. Orgeln från 1892 flyttades 1956-57 ned från läktaren som då revs.

Bland föremål i museisamlingar från Atlingbo märks ett rökelsekar på Statens Historiska Museum, ett ciboriefodral från 1300-talet på Gotlands Fornsal, ett pergamentomslag från 11-1200-tal på Landsarkivet i Visby och en medeltida glasmålning, infogad i ett fönster på Zorngården i Mora.

Altare och altarpupp. Foto JL 2020 resp. Bo-Göran Kristoffersson, 2004-07, Visby stift.

Nattvarden. Oljemålning på trä i altaruppsatsens mittparti. Foto Bo-Göran Kristoffersson, 2004-07, Visby stift.

Till vänster: Nisch på baksidan av altaret. Altaret murades upp på nytt 1694, men försågs i likhet med de medeltida med en nisch på baksidan. Spår av låsbar lucka visar att den användes som dold förvaringsplats. Till höger: Södra sidoaltaret, under predikstolen. Foto JL 2020.

Nisch med väggskåp i absiden. Foto JL 2020.

Kristi uppståndelse, målad av med målningar av Christian Lorentz Numens 1710. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2004-07, Visby stift.

Altarskrank från 1684 med målningar av Christian Lorentz Numens 1710. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2004 – 07, Visby stift.

Korbänkens skärm mot väster, troligen del av ett tidigare korskrank eller sakristieskrank. Foto JL 2020 resp. Bo-Göran Kristoffersson 2004-07, Visby stift.

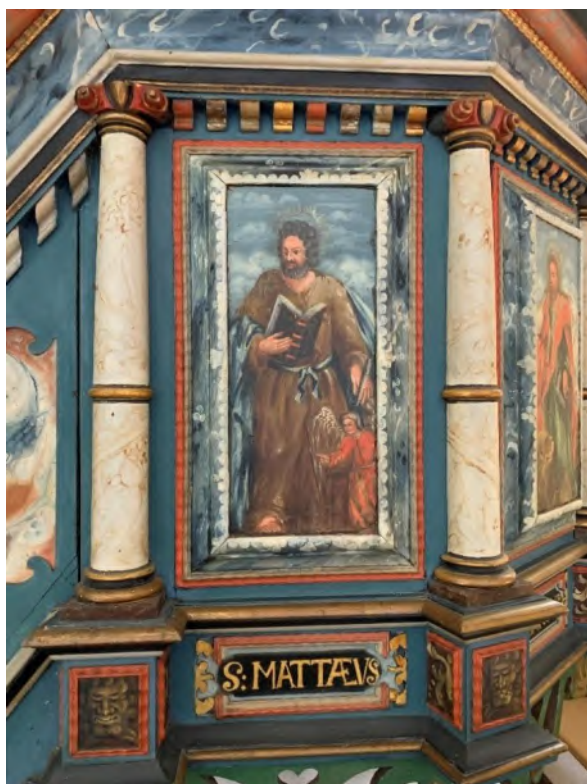
Korbänk från 1600-talet med målningar av Christian Lorentz Numens, troligen 1710. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2004-07, Visby stift.

Till vänster: Korbänkens inre. Foto JL 2020. Till höger: Nummertavla från 1743. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2004-07, Visby stift.

Predikstol av Rasmus Felderman 1692, målad 1758. Foto JL 2020.

Predikstolens korg och ljudtak. Foto JL 2020.

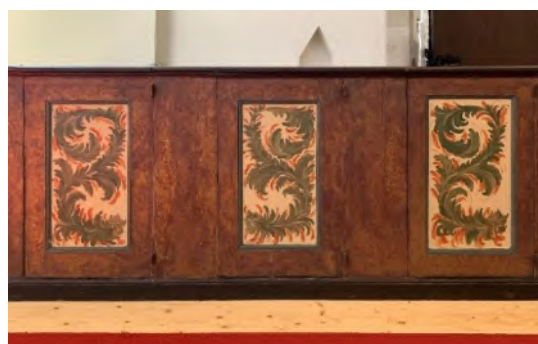

Dörrparti till predikstolstrappan. Foto JL 2020.

Till vänster: Ambo, tillverkad av Bo Erik Widegren 1999. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2004-07, Visby stift. Till höger: Bänkdörr till främsta raden i södra bänkkvarteret. Foto JL 2020.

Bänkinredningen sedd mot öster. Nedan bänkdörrar i norra respektive södra bänkkvarteret. Foto JL 2020.

Bänkinredningens innanrede. Foto JL 2020.

Triumfkrucifix, tillverkat 1710. Fram- och baksida. Foto JL 2020.

Dopfont från 1100-talets mitt. Foto JL 2020.

Dopfunt från 1100-talets mitt. Foto JL 2020 respektive Bo-Göran Kristoffersson 2004-07, Visby stift.

Till vänster: Kentaur, relief på dopfuntens cuppa. Foto JL 2018. Till höger: Dopfuntslock, möjligen från 1200-talet. Skåran kan vara fäste för någon typ av överbyggnad. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2004-07, Visby stift.

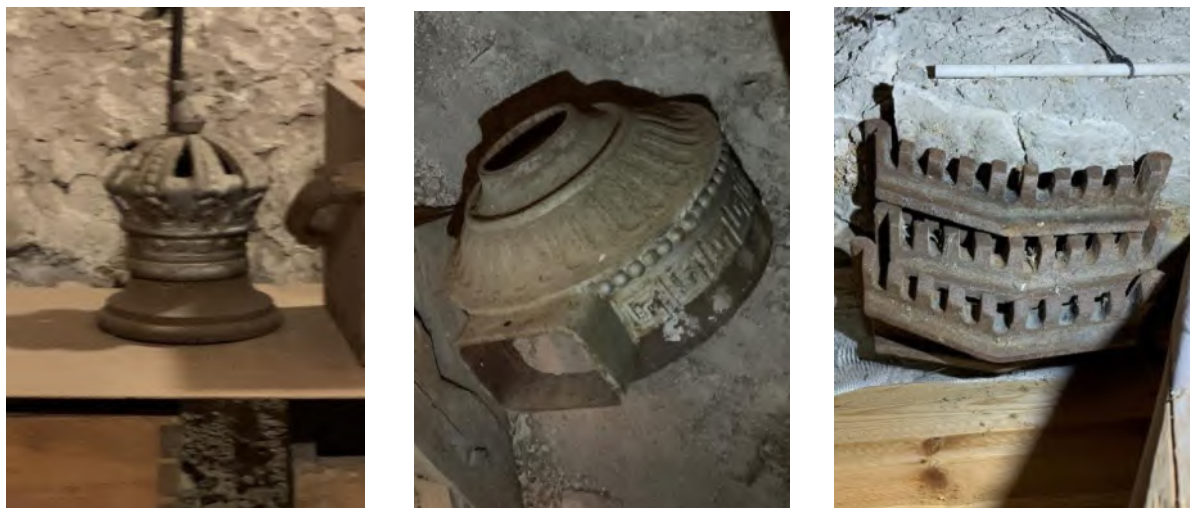
Glasmålning från 1694 i södra absidfönstret. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2004-07, Visby stift.

Fattigstock och runsten. Foto JL 2020.

Ljuskrona, troligen från 1800-talets slut. Foto JL 2020.

Delar till kaminen från 1898, avlägsnad 1956-57. På sakristievinden och långhusvinden. Foto JL 2020.

Barriär till 1888 års läktare, riven 1956-57. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2004-07, Visby stift.

Glasmålning från 1200-talets mitt. Ännu 1864 i kyrkan, i östra absidfönstret. Nu på Zorngården, Mora. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2004-07, Visby stift.

Restaureringar

Restaureringar

Atlingbo förefaller inte ha genomgått någon övergripande och omvandlande restaurering under 1800-talet som satt något visuellt avtryck i interiören. Punktvisa förändringar har gjorts, som tillkomsten av ett nytt korfönster, formgivet med det medeltida långhusfönstret som förebild. Yttertakets har sänkts. Altartavlans målning förefaller vara nymålade eller påbättrade vid 1800-talets mitt. Järnstegen har dragits in och väggarna täcks av en tjock puts med 1800-talskaraktär. 1888 byggdes en läktare. En inskrift på predikstolen berättar att J. N. Wahlberg i Väte målade kyrkan året före, 1887. Inskriften är placerad nedanför och skriven med liknande manér som Magnus Möllers från 1758 och vad gäller inredningens måttliga omvandling kan detta förhållningssätt varit det som rådde.

År 1956-57 genomfördes en restaurering efter förslag av Olle Karth. Vid restaureringen avlägsnades det som härrörde från 1800-talet. Läktaren revs således för att frilägga arkitekturen i ringkammaren, men orgeln behölls, ställd på ett nybyggt podium. Dopfunten placerades på den då borttagna kaminens plats.

Senaste restaureringarna

Kyrkan har genomgått en yttre restaurering 1997 med omputsning och omläggning av tak. 2014-15 genomfördes en inre restaurering, omfattande konservering av ytskikt på väggar, valv och inredning, samt renovering av magasins- och teknikrummen vid sakristian. 2016 avslutades arbetena med en omläggning av trägolvet i långhuset som visade sig vara skadat.

Interiör mot öster. Foto, sannolikt från 1890-talet, innan kaminen anskaffades 1898. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Interiör mot öster. Foto Einar Erici 1914. RAÄ, Kulturmiljöbild. Till höger: Detalj visande korbänkens utformning före 1956-57.

Interiör mot öster. Kaminen syns till vänster. I bildens överkant anas den på 1950-talet rivna läktaren.
Foto Alfred Edle 1938. RAÄ, Kulturmiljöbild.

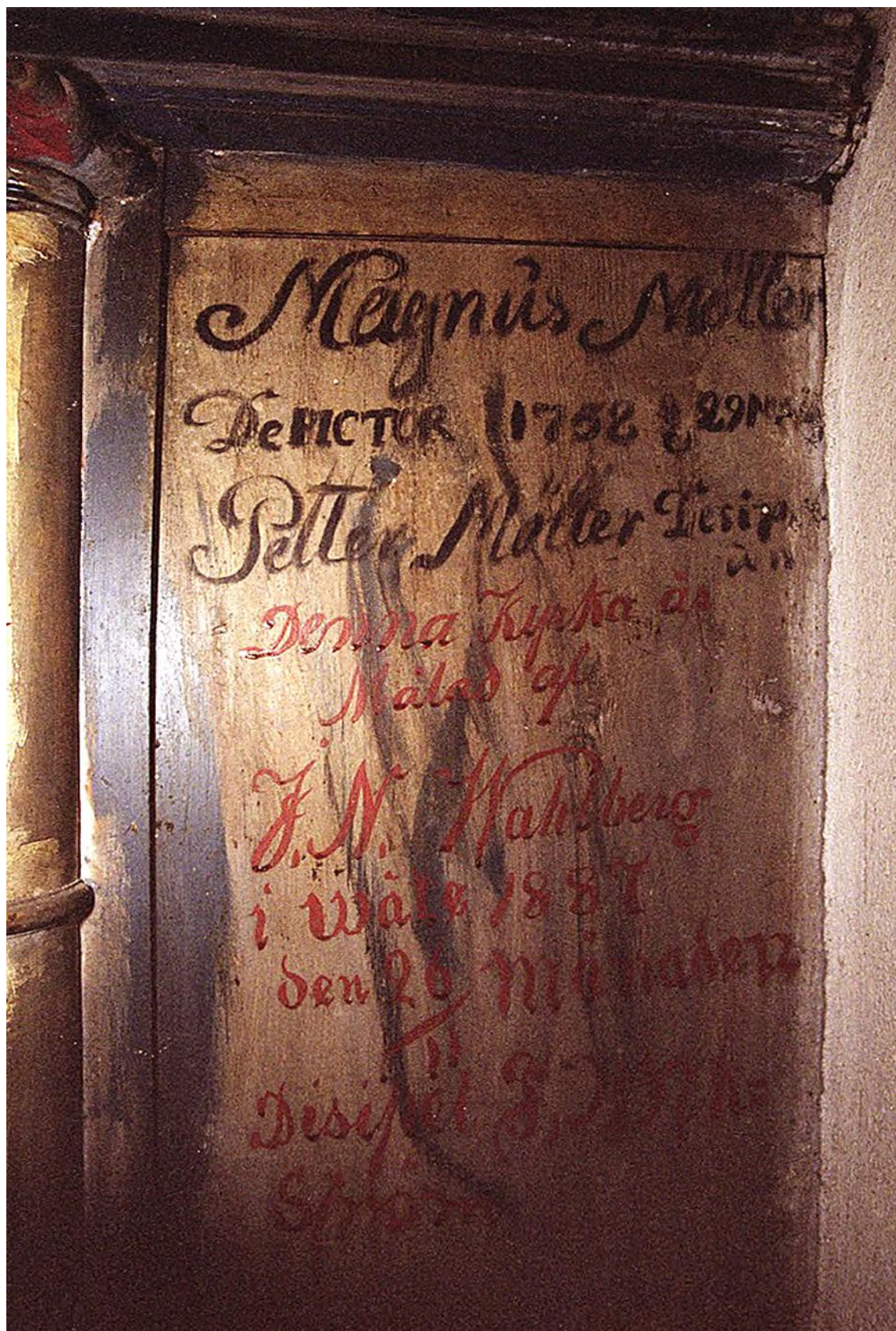
Interiör mot väster före restaureringen 1956-57 med läktaren från 1888. Foto Alfred Edle 1938. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Interiör mot väster efter avslutad restaurering. Foto Gunnar Svahnström 1957. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Interiör mot öster efter avslutad restaurering. Foto Gunnar Svahnström 1957. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Målad inskrift på predikstolen av Magnus Möller med lärling 1758, kompletterad i liknande stil J. N. Wahlberg med lärling 1887. Det försiktiga förhållningssättet gentemot föregångaren från 1700-talet var annars inte vanligt på 1880-talet, men kan förklara att så pass mycket av äldre inredningsmåleri är bevarat. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2004-07, Visby stift.

Arkeologi

De gotländska kyrkorna erbjuder ett stort mått av arkeologiskt intressanta spår. Det gäller både marken som kyrkan står på och kyrkogården samt ibland även de närmaste omgivningarna. Kyrkorna byggdes ofta på redan etablerade platser och under de nära tusen år en kyrka stått på samma plats har det avsatt lämningar, som kanske inte är lika märkbara som den stående kyrkan men som är värda att uppmärksammas som viktiga kunskapskällor. Det är till exempel spår av tidigare kyrkobyggnader, bevarade trä- eller stenkistor, bildstensfragment, gravklot och gravstenar, men även runristningar och lösa föremål. I föreliggande avsnitt fokuseras på anläggningar under mark och golv. De artefakter som är med i rapporten är sådana som representerar något som kan peka på att det finns okända fornlämningar. I det här fallet är det företrädesvis vikingatida föremål som kan tyda på att det finns gravar kvar från det tidigaste kyrkoskedet.

På den norra sidan av kyrkorna ligger många av de äldsta kristna gravar som vi känner till. Här begravdes framför allt kvinnor under kyrkans tidiga existens i enlighet med ett könssegregerat gravskick. Redan under 1200-talet upphörde i flera fall bruket att använda norra sidan av kyrkogården som begravningsplats. Bruket återupptogs först under 1800- och 1900-talen. När den började användas för begravingar igen påträffades gamla gravar, inte sällan gravar från vikingatiden och den äldsta kristna tiden på Gotland. Ofta hade gravläggningen skett i kläder med spännen och utsmyckningar som hör vikingatidens sista del till. Fynden är mycket intressanta men tyvärr inte så utförligt beforskade som man kan föreställa sig. Det rör sig om föremålsfynd av vikingatida karaktär, av personlig art och som tillhört klädedräkten och med denna fått följa med i graven. Vanliga föremål är pärlor, knivar, kammar och olika typer av smycken relaterade till klädedräkten (Thunmark-Nylén 1995).

Under kyrkornas golv ligger ofta gamla gravar med bevarade trä- eller stenkistor. Något som också noterats särskilt är spår efter äldre kyrkor, träkyrkor i form av syllar, stavkonstruktioner eller sekundäranvända plankor och spår efter stenkyrkor i form av murverksrester under mark och golv. Dock har inte sekundärt inmurade detaljer i den nuvarande kyrkan som fasadstenar eller friser tagits upp i avsnittet om arkeologi, liksom inte heller ännu stående murverk som ingått i en äldre anläggning.

I putsen på kyrkornas väggar påträffas ibland medeltida inskrifter och putsristningar. Ofta har inskrifterna runor, vilket är av stort intresse för kunskapen om runor, eller innehåller graffiti i form av tecknade figurer. Av någon anledning har run- och bildstenar från äldre tider tagits till kyrkan för att införlivas i byggnaden. I kyrkornas byggstenar finns också stenhuggarmärken och med hjälp av dem kan man få en uppfattning om delaktigheten i kyrkobyggena.

Kyrkornas vindar och övervåningarna i tornen har genom tiderna använts som förvaring, även om kulturhistoriskt värdefulla föremål i regel tagits om hand och nu förvaras på annan plats. De lager som bildats på valvens ojämna ovansidor kan dock innehålla lösa delar till inventarier som tidigare förvarats där eller spår av tidigare reparationer på kyrkobyggnaden. De kan innehålla rester av vardagliga föremål som berättar om hur vinden och tornen har använts eller personliga saker som burits upp i hopp om få ett skydd i kyrkans hägn. Äldre stegar, klockrep, redskap från hur taken tjärats förekommer också.

Kyrkogårdsmurar, såväl de medeltida som de yngre kan innehålla byggmaterial som per definition är fornlämning eller fornfynd, som till exempel stenar med ristningar.

I texten förekommer ett särskiljande av fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar. Med *fornlämning* avses lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten (villkor baserade på Kulturmiljölagens 2 kap.), och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit före 1850. Med *övrig kulturhistorisk lämning* menas de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten, och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit 1850 eller senare samt de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning inte uppfyller fornlämningsrekvisiten. Rörande registren är det dock viktigt att peka på några källkritiska problem. Fornsök och Fornreg, de digitala registren för information om fornlämningar, är användbara källor för information om kyrkomiljöer. Men de utgör i sig ett källkritiskt problem då 10 000-tals lämningar vid digitalisering har kommit att registreras på felaktig nuvarande belägenhet eller fyndplats. Ofta är uppgifterna korrekta men när flera fornlämningar påträffats intill varandra, som till exempel stenkistor på kyrkogården, är det svårt att veta om en borttagen kista i ett dokument är densamma som en som i tidigare upprättade beskrivningar anges ligga kvar på fyndplatsen.

Fornlämningar

Kyrkan med kyrkotomt är klassad som *Möjlig fornlämning*¹. En fornlämningsklassad bildsten sitter inmurad med bildsidan mot väster som översta sten i den södra kolonnen till ingången i den nedersta delen av torntrappan². På kyrkogården cirka 40m väster om kyrkan ligger en delvis synlig kvadratisk stenpackning 15x15m. Klassad som *Övrig kulturhistorisk lämning*³ (se även kommentar nedan angående undersökningen 2014).

Arkeologiska undersökningar

Vid renovering av kyrkan 1956 påträffades och frilades grundmurarna från en romansk kyrka under golvet. En dokumentation och uppmätning av murarna gjordes⁴. Fotografier på torn- och kormurar finns i Gotlands Museums arkiv⁵.

Vid en antikvarisk kontroll 2014 i samband med grävning för VA och elledningar grävdes fyra schakt väster och norr om kyrkan. Inget av antikvariskt intresse påträffades⁶. Vid denna grävning genomgrävdes den ovan nämnda stenpackningen 40m väster om kyrkan. I rapporten skriver Zerpe att det enligt en muntlig uppgift rör sig om en stenpackning som tillkommit för en parkering som sedan inte blivit av⁷.

Vid renovering av kyrkans golv 2016 grävdes jorden under golvet bort och lades i en container. Gotlands Museum fick i uppgift att genomsöka massorna i efterhand så det rör sig inte om en

¹ L1975:8902 (Atlingbo 103)

² L1977:6868 (Atlingbo 62:3)

³ L1977:6869 (Atlingbo 63:1)

⁴ Gustafsson 1958

⁵ Atlingbo Fotomapp GM (Bild 898/33 – 898-38)

⁶ Zerpe 2015

⁷ Zerpe 2015

regelrätt arkeologisk undersökning, ingen arkeolog var med vid utschaktningen. I massorna påträffades bland annat ett hundratal mynt och sju bokbeslag⁸.

Värdering

Allmänt

Alla kyrkor bidrar till att materialisera bilden av det heliga. Invändigt utgör de en ram för mötet mellan människan och det livsavgörande på ett sätt som andra rum inte gör. Till det yttre markerar de sin belägenhet i landskapet, men tar också det yttre rummet i anspråk och utgör en påminnelse om värden som ligger vid sidan om vardagen. Genom historien har betoningen legat på olika delar och egenskaper i kyrkan. Samtidigt finns det många likheter mellan skilda kyrkor, särskilt för dem som ingår i samma kyrkliga tradition. Stor omsorg har sedan det kristna kyrkobyggandets äldsta tid ägnats konsten och arkitekturen. I kombination med att många kyrkor också är gamla hör de till våra viktigaste kulturmiljöer.

Kyrkorna på Gotland utgör en del av den världsöverspännande kristna kyrkans byggnader, en del av kyrkorna i Sverige och en del av kyrkobyggandet på Gotland. Gotlands kyrkobyggande är relativt homogent. Byggnadsdetaljers utformning och tillvägagångssätt vid kyrkornas planering återkommer mellan olika socknars kyrkor, men kan sedan skilja sig från principer som använts i andra landsändar. Exempel på det är att de äldsta gotländska stenkyrkorna följde samma modell av kyrka med långhus, kor och absid, som var allmän i de nordiska länderna. I nästa skede kom dock kyrkorna att förnyas på 1200- och 1300-talet på ett för Gotland karaktäristiskt, men i övriga Sverige okänt sätt. Under 1200-talets slut och 1300-talet byggdes kyrktorn på Gotland, vilket sällan hände vid kyrkorna på fastlandet. Den gotländska kalkstenen möjliggjorde valvslagning och byggnadsskulptur utan motstycke i resten av Sverige till vare sig mängd eller konstnärlig kvalitet. Under 1400-talet byggdes kyrkor om- och till i Mellansverige och försågs med heltäckande kalkmålningar, något som inte hade någon motsvarighet på Gotland. Under 1800-talet förnyades tusentals kyrkor i södra och västra Sverige genom att en äldre revs och ersattes av en ny och större, eller byggdes om genomgripande. Detta berörde endast någon enstaka av de gotländska kyrkorna. Sammantaget har detta gjort att de gotländska kyrkorna representerar ett medeltida byggande under en tid då inte så mycket byggdes i övriga Sverige. Men utmärkande är dessutom att på Gotland finns dessa medeltida byggnader ofta kvar, relativt oberörda av senare förändringar och ännu i bruk.

Härigenom utgör varje kyrka ett omistligt exempel på medeltida kulturmiljö inte bara ur ett lokalt gotländskt perspektiv utan även ur ett riksperspektiv. Eftersom inte heller Centraleuropa efter krigstider och andra perioder av förändringar till så hög grad har kvar större uppsättningar av medeltida sockenkyrkor och framför allt medeltida träskulptur har de gotländska kyrkorna därigenom ett internationellt intresse. De formades i hög grad under inflytande av byggmästare från västra Tyskland, från Westfalen och området kring Köln, vilket ytterligare ger dem en internationell betydelse, liksom att det tidiga kyrkobyggandet uppvisar stilpåverkan från östra Europa. Sedan 1800-talets slut har kyrkorna på Gotland kommit att uppmärksammas av arkitekter och konstnärer och har fått stå förebild för kyrkor på fastlandet, vilket gör att kyrkor från 1800- och 1900-talet med gotländskt inspirerade motiv återfinns i Skåne, Västergötland, Stockholm och på andra platser.

⁸ Widerström 2016

De gotländska kyrkorna har vissa särdrag i formen, men de intar också en särskild ställning i bygden. Över hela Sverige har, liksom i många andra länder, kyrkan utgjort en central och samlande punkt, även om de mera sällan legat mitt i en by, så som de gör i en del andra delar av Europa. Men på Gotland har kyrkans roll som samlande byggnad levt kvar bättre än på en del håll. Denna uppfattning är stark även i resten av Sverige, men bebyggelseförskjutningar till följd av nya järnvägssamhällen och bruksorter, en mer polariserad sockensammansättning, större avstånd mellan kyrkorna och att de inte har haft torn kan ha bidragit till det. Medan kyrkorna på Gotland genom sina torn och tätare avstånd samt en viss skepsis till förändringar har behållit sin plats i en sockenmedvetenhet, som även i sig är ovanligt stark på Gotland.

För de gotländska kyrkornas kulturhistoriska värde och särställning gäller åtskilliga gemensamma saker. Kyrkorna är närmare hundra och Gotland utgör som Visby stift det stift som har nästan uteslutande medeltida kyrkor, därtill tillkomna och ombyggda före mitten av 1300-talet. Eftersom de så tydligt har parallella tillkomsthistoriker utgör varje kyrka en omistlig del i ett pussel av olika byggnadsetapper. Byggnaderna är utsmyckade av skulpterade portalomfattningar, kalkmålningar och skulpturer. Glasmålningarna saknar till omfattning motstycke i resten av norra Europa. 93 procent av bevarade medeltida glasmålningar med figurscener i Sverige kommer från Gotland (i kyrkorna eller på museer). Flera medeltida möbler, mest bänkar, finns också i kyrkorna. Föremålen visar hur kyrkorna användes under medeltiden och kan bidra till att ge en autentisk upplevelse av medeltida miljöer. Inte minst gäller detta kyrkornas vind och särskilt tornets övervåning, där rummet i hög grad präglas av murade dörr- och fönsteröppningar som skapar en autentisk ljussättning. Virket och murbruket kan visa upp spår från hur själva byggnadsarbetet gick till och kan avspegla hur kyrkan i äldre tid drabbats av eldsvåda.

Föremålen i kyrkorna är inte bara medeltida. Gotland har även en hög andel av bevarade bänkinredningar från 1600-talet av ett slag som på svenska fastlandet ersattes av ny inredning i slutet av 1800-talet. Från 1700-talet finns bevarat ett rikt måleri, inte minst målningar på bänkinredningen. De gotländska dopfuntarna utgör ett särskilt kapitel, där de mest framträdande utgörs av de tidigmedeltida sandstensfuntarna, som fick ett nytt uppsving på 1600-talet. Södra Gotlands stenhuggerier producerade sedan altarpopsatser i sandsten av ett slag som inte är vanligt utanför Gotland. Genom det sena 1800-talets och 1900-talets kyrkorestaureringar, ofta av framträdande stockholmsarkitekter, kan man följa förändringar i synen på öns kyrkor.

Kyrkornas lägen visar på centrala platser i bygden, placerade vid en tidigare korsväg med, om inte förhistoriska så åtminstone medeltida ursprung. De avspeglar det höga välstånd från medeltidens omfattande handel som rådde när de kom till och illustrerar något av den komplicerade kyrkohistorien. Av stor betydelse är kyrkogårdarna runt kyrkorna som är omvårdade och används. Många av dem har en intakt medeltida utsträckning. Andra visar kyrkogårdens utveckling under 1800-talet och hur folkmängden ökat. Trädrader och gravtyper illustrerar hur nya delar har tagits i bruk under 1800- och 1900-talet.

Anmärkningsvärt är att kyrkorna ännu används för sitt ursprungliga syfte. För Gotlands del har det kunnat ske utan större ombyggnader av kyrkorna, trots förändringar i befolkningsstorlek. Nästan alla är i bruk (de som är öde har varit det sedan minst 400 år) och används, om än med olika intervall. Öns kyrkor har genom sin ålder, kvalitet och i sammanhanget starka karaktär en identitetsskapande roll. I de många, ofta små, socknarna finns en särskild känsla, där kyrkorna intar rollen av kraftfulla symboler för hemsocknen. Hur klockorna har ringts avspeglar skillnader

mellan kyrkorna och än idag finns kimningsstenar beredda i klockvåningen för det ringningssätt med små stenar som endast finns på Gotland och de skånska landskapen. Kyrkorna har både en starkt lokal förankring och utgör samtidigt punkter i ett världsomspännande nätverk som förbinder länder och kontinenter genom religion, arkitektur, konst, musik över århundraden.

Bruksvärden

Följande bygger på de 349 svar från besökare som inkom via de enkäter som sommaren 2019 ställdes i 16 kyrkor i Romaklostets och Klinte pastorat. Av dessa 349 personerna besökte 52 % kyrkan för första gången.

De som räknas in som återkommande besökare har angivit att de besöker kyrkan ofta, ibland eller sällan/någon gång per år. Genomgående är gravskötsel, besök av anhörigs grav samt delta i gudstjänst och andakt de främsta anledningarna till besök. Av de barnfamiljer som bor i socknarna kan man utläsa andra motiv till återkommande besök en förälder skriver såhär ”Vi bor nära kyrkan. Ibland går vi hit och letar Pokémon och övar vår minsta att läsa, precis som vår äldsta son gjorde när han lärde sig läsa”. Konserter anges också som en stor anledning till besöket. För dessa besökare står kyrkan för hembygd, barndom, en knutpunkt, trygghet samt en plats för släkten genom århundraden. De uttrycker en stor glädje och stolthet över sina kyrkor och betonar hur viktig den är för sockens identitet, historia och sammanhang samt för individens släkthistoria.

Förstagångsbesökarna kan majoriteten kopplas till turism, många anger att de hade som mål att besöka minst en kyrka på ön under sin semester eller att besöka många/samtliga av öns kyrkor. Benämningen kyrksafari var en återkommande anledning. Några av dessa förstagångsbesökare uppskattar kyrkorna som en stillsam plats att komma till för att få lite lugn och ro, medan andra ser kyrkan som ett värdefullt nationellt kulturarv och historiedokument. Intresse för konst, kultur, arkitektur och historia beskrivs återkommande som en av anledningarna till besöket.

Generellt sätt var besökarna mycket nöjda med tillgängligheten (74%). Många påpekade att det är trevligt att kyrkan är upplåst så att man får möjlighet att komma in samt är glada att se att kyrkorna och kyrkogårdarna är så välskötta. De som inte var nöjda med tillgängligheten påpekade oftast för dålig belysning i kyrkan, nedsatt framkomlighet med rullstol och dylikt i grusgångar samt vid trösklar, svårighet att öppna eller stänga porten.

När det gäller information var det många som saknade informationsbroschyrer att titta i på plats samt att kunna köpa med sig hem. Där det fanns information efterfrågades mer lättläst text och mer bilder. Genomgående önskades även information på engelska samt ibland även tyska. Flera kommenterade att de sökte mer information på nätet eller i turist-appar samt kompletterade med information från böcker, exempelvis Änglar & Drakar.

Kyrkobyggnaden

Kyrkans exteriör är sammanhållen. Långhusets sydportal med sin höga spetsiga vimperg och sina många språng in mot gångöppningen präglar starkt upplevelsen av sydfasaden. Taken och takryttaren ansluter till sina proportioner till den övriga byggnaden men fick sin utformning under 1800-talet. Kyrkans mest utmärkande särdrag är den spetsigt formade absiden, en utformning som inte bara saknar motsvarighet på Gotland utan även på andra håll. Kyrkorummet

hänger samman genom att kor och långhus är snarlika till storleken. Sannolikt berättar det om hur planerna ändrades och att långhuset inte blev så stort som det var tänkt. Ett intressant särdrag utgör kyrkans västra del, som är bottenvåningen till ett inte fullföljt torn. På södra sidan finns en av de mindre sidorum med öppning in mot kyrkan, som förekommer vid ett par kyrkor runt Visby, men som ännu inte har fått någon etablerad förklaring. På vinden syns anordningar som visar att tornet skulle ha försetts med sidogallerier åt norr och söder och ovanför dessa ha varit smalare än långhuset. Av värde för kyrkan är också de grundmurar som frilades på 1950-talet från en stenkyrka. Den var en av de tidigaste stenkyrkorna på ön, jämförbar med de ännu bevarade äldre delarna av Garde och Källunge kyrkor, samt är intressant då den ger exempel på hur några av de tidiga kyrkorna saknade absid.

Inredning och inventarier

Utmärkande för kyrkorummet är den delvis rikt dekorerade inredningen från sent 1600- och tidigt 1700-tal. Bland medeltida föremål märks främst dopfunten och vigvattensketet. Därtill kan läggas glasmålningen på Zorngården.

Kyrkogården

Kyrkogården tillhör Gotlands mindre till medelstora kyrkogårdar. Den har tydliga årsringar och har utvidgats vid ett par tillfällen vilket kommer till uttryck genom trädraden med äldre träd i öster och troligtvis den södra väst-östliga gången. Utvidgningarna berättar om sockens expansion och ökade befolkningensmängd.

Kyrkomiljö är sammanhållen med kyrka, kyrkogård, och prästgård.

Kyrkogården ligger vackert i landskapet omgiven av ett öppet odlingslandskap. Parkområdet i väster med sin ståtliga lindallé och rik vårflora har ett högt miljöskapande värde. Här har även det borttagna sidoaltaret placerats.

Terrassmurarna med häckar och grunda diken utanför murarna är tidstypiska för slutet av 1800-talet.

Gångsystemet är intakt från åtminstone första delen av 1900-talet. Huvudgången som leder in till kyrkan från väster är väsentligt äldre. Förutom gångarna söder om kyrkan saknas gångar vilket ger kyrkogården en ålderdomlig karaktär. Den förstärks även av att den norra sidan saknar gravar.

Trots avsaknad av nästan all vegetation i form av träd och buskar på kyrkogården har den en rumskänsla tack vare den omgivande grönskan. De träd som växer öster om koret är viktiga i detta sammanhang då de ger ytterligare karaktär åt kyrkogården.

På kyrkogården finns flera kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar. 21 av gravvårdarna anges som kulturhistoriskt värdefulla i kyrkogårdsinventeringen 1996. I den uppföljande inventeringen 2014 angavs 33 gravvårdar som kulturhistoriskt värdefulla. Speciellt kan två uppmurade gravkammare från 1830-talet pekas ut som unika.

Naturvärden

De gamla träden bör om möjligt bevaras. Träden, och buskagen är värdefulla miljöer för kryptogamer och insekter och som boplatser för fåglar. Det gäller även murar som inte är

putsade. En stor del av den biologiska mångfalden är knuten till gamla träd och idag utgör kyrkogårdarna en av de viktigaste miljöerna för bevarandet av hotade växt- och djurarter.

Vid Atlingbo kyrkogård finns inte några speciellt värdefulla träd utpekade av Länsstyrelsen. Man bör uppdatera om det finns några rödlistade arter genom kontakt med Länsstyrelsen. Vi rekommenderar att man använder Riksantikvarieämbetets metod *Fria och Fälla (2014)* vid förändringar av trädplanteringar som kan påverka murar och gravvårdar.

Händelselista Atlingbo kyrka

ÅR	BYGGNADSDEL ETC:	
1049	Byggnadsår enligt Strelow.	SvK
1000-talet	En nu helt försvunnen träkyrka byggdes sannolikt på platsen.	GK
o 1150	En nu försvunnen romansk stenkyrka uppfördes på platsen (grundmurar kvar under golvet, slåthuggna kvaderstenar sannolikt inmurade under putsen i den nuvarande kyrkans S fasad).	GK, SvK
1100-tal	Dopfunt av anonymmästaren "Byzantios" (SvK anger tillkomsttiden till "1100-talets mitt eller något före").	GK, SvK
	Runsten rest av Unne(?) och Hagnvid (enl. SvK från 1000-talet).	GRI
t 1200-tal	Koret med den i plan spetsbågeformade absiden byggdes (SvK anger tillkomsttiden till "omkr. 1215").	GK, SvK
s 1200-tal	Långhuset och tornet (ej fullbordat men försett med hagioskop) byggdes (SvK anger att dessa byggnadsdelar uppfördes i etapper mellan 1240 och 1280. OBS! Återanvända medeltida takstolsvirken i tornets bjälklag).	GK, SvK
	Koret byggdes på och välvdes (SvK anger tidpunkten för ombyggnaderna till "omkr. 1275").	GK, SvK
1200-tal?	Dopfuntslock av trä (endast bottenplattan bevarad).	SvK
t 1300-tal	Glasmålningsfragment i långhusets S fönster.	SvK
1300-tal	Kalkmålningar i korvalvet (Erik Olsson).	ATA
	Gravhäll över sonen Bostain från Atlings.	SvK
1470	Gravhäll över Johannes Isums.	SvK
1600-tal	Altartavla av trä (SvK anger att den tillverkades "trol. av Rasmus Felderman").	GK, SvK
1665	Epitafium över Johannes Olai och hans maka Ermegård.	SvK
1668	Rödkritespår på högben i tornet med året 1668.	GF:D
1682	Altartavlan målad (inskr.).	ATA
1684	Altarskrank, troligen tillkom även bekännelsepallen detta åt. Tjärades både taket och tornet vilket innebär att de var klädda med bräder.	SvK
1693	Predikstol av snickaren Rasmus Felderman.	SvK
	Dopfunten flyttad till koret.	SvK
	Altaret flyttat (SvK anger "1694" men anser uppgiften – i dopboken – för osannolik, altaret bör vara orört sedan medeltiden).	ATA, SvK
1694	Nytt altar(absid-)fönster med vapenruta: "H. MARTINUS LUNSBURG 1694".	SvK
1697	Kyrkan "späckad", d.v.s. kalkputsad utvändigt.	ATA
1600-tal	Kalkmålning (rankor) i korvalvet (E. Olsson).	ATA
s 1600-tal	Korbänk.	SvK
1704	Väggar och valv i kyrkorummet vitkalkade.	ATA
1704(?)	Lades dragankare av trä genom murarna.	SvK
1709?	Votivskepp (SvK anger "1800-t").	ATA, SvK

ÅR	BYGGNADSDEL ETC:	
1710	"Måhlat och dessutom Tornet med Taken lagade och smorde" (inskr.). Krucifix.	ATA SvK
1740	Duva i predikstolens baldakin av Johan Hernell.	SvK
1743	Nummertavla av Johan Hernell.	SvK
1747	Sakristia (sannolikt avbalkning i koret).	SvK
1750	Altartavlan ommålad.	GK
1754	Omgavs kyrkogården av plank.	SvK
1758	Predikstolen förgylldes och målades av Magnus Möller och lärlingen Petter Möller, på bekostnad av Peter Storkman.	SvK
1763	Reparation av murband på S sidan. Ny materialbod. Omgavs kyrkogården av plank.	GF GF SvK
1700-tal	Bänkinredning Målade speglar i altarskranket (SvK anger tillkomsttiden för målningarna till "slutet av 1700-talet").	SvK ATA, SvK
1800	Sakristian byggdes (SvK anger "1800/1801").	GK, SvK
1803	Nytt timglas.	SvK
1815	Altartavlan ommålad.	GK
1830-50	Vattentaken sänktes (troligen).	SvK
1830-31	Nya sparrar på taken samt taktegel (tidigare brädtak på alla tak).	SvK
1838	Nytt golv i kyrkan.	GF
1849	Omgavs kyrkogården av en mur.	SvK
1850	Stora taket omlagt med tegel(?), enl. SvK skedde detta 1830-31. Namnteckningar med rödkrita på hanbjälke i långhusets Ö del.	GF
1853	Kyrkklockan omgjuten.	SvK, GKR
1856-57	Dragankare av järn inlagda i långhusmurarna, ersatte äldre träankare.	SvK
1863	Förslag till nytt torn (ej utfört; SvK anger "1862").	ATA, SvK
1878	Tornhuven nybyggd (inskr. i vindflöjeln).	SvK, GF
1887	Orgelläktare och orgel (SvK anger orgelläktarens tillkomstår till 1888 och orgelns till 1892). Kyrkan målad, troligen invändigt (inskr. på baksidan av altartavlan).	ATA, SvK SvK
1898	Kamin.	SvK
1890	Fläckar i kyrkans valv.	GF
1909	Plåtklädnad av rännor mellan långhus och torn. Ny ljuskrona.	GF GF
1927	På korets vind finns året 1927 ritat med rödkrita.	GF
1935	Restaureringsförslag av arkitekt Karl Norberg, Visby, ej utfört.	GF
1956-57	Restaurering efter förslag av arkitekt Olle Karth, Visby: Reparation av tornhuv, yttertak (nya taktegel från Heby) och fasadputs. Takspån på sakristian byttes mot tegel. Hängrännor av trä på långhus (S) och på torn. Utbyte av glas i korets S fönster(?). Nya portar. Omputsning av väggar och valv. Golvomläggning. Ändring och ommålning av bänkar. Rivning av läktare, nytt	GK

ÅR	BYGGNADSDEL ETC:	
	orgelpodium. Flyttning av dopfunt. Elbelysning och vattenburen värmeledning.	ATA
1959	Elringning.	GKR
1989	Ny dörr i sakristia samt toalett i pannrummet.	GF
1997	Genomfördes en utvändig restaurering efter förslag av arkitekt Jan Utas, Visby, entreprenör NärBygg: Reparation av tornhuven. Spiran byttes, spirstången rengjordes samt rostkyddsmålades. Vindflöjeln nygjordes, den äldre som stod förlaga förvaras i församlingshemmet. Fasaderna rengjordes, putslagades och avfärgades. Samtliga takfall lades om och en ny åsskyddsanläggning monterades. Stendetaljerna sågs över med undantag av portalerna. Portbladen gjordes rena från svart täckande färg och tjärades. Sakristians dörr målades med linoljefärg. En ampelarmatur och en ljuskrona renoverades. Högtalaranläggningen installerades.	GF
1998	Tre portaler konserverades: korportalen, SÖ långhusportalen och tornportalen.	GF
2001(?)	Portalen till murkammaren konserverades av stenkonservator Marianne Gustafsson-Belzacq.	GF
2003	Orgeln restaurerades av Åkerman & Lund.	GF
2004	Minneslunden anlades.	GF
2005	Fem gravvårdar konserverades.	ATA
2006	Fattigstocken, bekännelsepallen och nummertavlan konserverades av konservator Marja-Liisa Alm, Byggnadshyttan.	GF
2007	En vit mässshake och rött altarbrun konserverades av B. Ström, HV-LICIUM. Sakristian renoverades invändigt och ett nytt textilskåp installerades.	GF
2012	Konservering epitafium, stolar och spegel. Entreprenör, konservator Carl-Henrik Eliasson.	GM
2013	Konservering av lösa föremål. Entreprenör, konservator Carl-Henrik Eliasson.	GM
2015	Invändig och utvändig restaurering. Entreprenör Byggnadshyttan på Gotland.	GM
2016	Byte av golv i långhus. Entreprenör Byggnadshyttan Kalk & Bygg AB.	GM

Förkortningar:

ATA	Riksantikvarieämbetets arkiv, Stockholm.
GF (GM)	Gotlands fornsals arkiv. (Gotlands Museums arkiv)
GK	Lagerlöf, E., Svahnström, G., Gotlands kyrkor, 1991.
GKM	Söderberg, B. G., Gotländska kalkmålningar 1200-1400, 1971.
GKR	Rohr, I., Gotlands Kyrkklockor och Ringningsseder, 1985.
GKS	Svahnström, G., Svahnström, K., Måleri på Gotland 1530-1830, 1989.
GRI	Jansson, S. B. F. m.fl. Sveriges runinskrifter, 1978.
ISO	Johansson, T. (red.), Inventarium över svenska orglar 1989: II, Linköping och Visby stift, 1990.

Inskr.	inskrift i kyrkan
Muntl.	munlig uppgift från församlingen.
o.	omkring
s.	sent
SHM	Statens Historiska Museum
Strelow	Nilssøn Strelow, H., Cronica Guthilandorum, 1633.
SvK	Sveriges Kyrkor, Gotland bd III, 1942.
t.	tidigt

Lagskydd

Kyrkor har ett generellt lagskydd, som till stor del handlar om deras kulturhistoriska värde. Eftersom lagstiftningen måste vara exakt har kyrkobyggnader enligt Kulturmiljölagen definierats som en kyrka som var invigd och förvaltd av Svenska kyrkan vid början av år 2000. Av dessa har kyrkor byggda före 1940 (och några speciellt utvalda yngre) ett särskilt lagskydd (KML 4 kap. 2-5 §§). Särskilda instruktioner finns i lagen kring kyrkliga inventarier och begravningsplatser. Att kyrkor inom Svenska kyrkan i dessa sammanhang har en särställning framför andra beror inte på samfundstillhörighet eller band till svenska staten utan på att Svenska kyrkan omfattar de äldre kyrkor som ofta har rika konst- och kulturskatter och som av tradition på ett lokalt plan har haft en stark offentlig ställning. Lagstiftningen har hållits på en generell nivå, men en närmare precisering kring enskilda kyrkomiljöers lagskydd finns i Kulturmiljövårdens bebyggelseregister (Bebyggelseregistret). Därutöver finns en del äldre frikyrkor som är byggnadsminnen, kyrkor som i historisk tid tagits ur kyrkligt bruk och övergått till privat eller statlig ägo samt kyrkoruiner. Dessa omfattas av lagbestämmelser kring byggnadsminnen, fasta fornlämningar med mera. Här har samlats en förteckning över de lagbestämmelser som reglerar användning och förändringar av kyrkor, kyrkoinventarier och begravningsplatser som kulturmiljöer.

Kulturmiljölagen (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864

Kyrkobyggnaden, kyrkogården, begravningsplatsen, och de kyrkliga inventarierna skyddas av Kulturmiljölagens (tidigare kallad Kulturminneslagen) olika kapitel enligt nedan:

- 1 kap. 1 § anger att det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturmiljön samt att det ansvaret delas av alla med syftet att tillförsäkra nuvarande och kommande generationer tillgång till en mångfald av kulturmiljöer.
- Fornlämningar och fornfynd skyddas av 2 kap. både de som är kända sedan tidigare och de som inte är kända sedan tidigare. Flertalet kända finns i Riksantikvarieämbetets databas fornsök.
- 4 kap. 1 § anger att kulturhistoriska värdena i kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser är skyddade enligt bestämmelserna i detta kapitel. 2-5 §§ reglerar kyrkobyggnaden och kyrkotomten. skydd för kyrkliga inventarier 6-10 §§, 11-15 §§ reglerar begravningsplatser. 15 a beredskapsförberedelser som under höjd beredskap behövs för vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena.
- 5-8 kap. skydd mot utförsel av respektive återlämnande av kulturföremål som olagligt förts bort från en stat.
- 9 kap. begränsar militär användning av kulturegendom i händelse av väpnad konflikt med hänvisning till Haagkonventionen från 1954.

Begravningslagen (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867

Begravningslagen reglerar verksamheten för kyrkogårdar, begravningsplatser och krematorier. I begravningslagen understryks den enskilde gravrättsinnehavarens rättigheter och skyldigheter gällande gravanordningens utformning och skötsel. I lagens 7 kapitel ges möjligheter för upplåtaren, dvs kyrkogårdsförvaltningen att skydda och behålla kulturhistoriskt värdefulla gravplatser och gravvårdar.

Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603

Plan- och bygglagen reglerar användning av mark och vatten och om byggande. Bestämmelserna syftar till att, med hänsyn till den enskilda människans frihet, främja en samhällsutveckling med jämlika och goda sociala levnadsförhållanden och en god och långsiktigt hållbar livsmiljö för människorna i dagens samhälle och för kommande generationer.

Byggnader, bebyggelseområden och allmänna platser som anses vara särskilt värda att bevara har ett förstärkt skydd. Dessa får inte förvanskas enligt PBL 8 kap. 13 §.

Vid bygglov för ändring eller flyttning av byggnader och anläggningar utanför detaljplan och områdesbestämmelser ska byggnadsnämnden pröva om åtgärden utförs varsamt enligt 8 kap. 17-18 §§.

Miljöbalk (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684

Miljöbalken ska enligt kapitel 1 tillämpas så att värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas. Områden som utpekats som riksintresse skall markeras på den lokala översiktsplanen vilken finns på Region Gotlands hemsida.

- I kapitel 3 regleras vad som gäller för områden av riksintressen för kulturmiljö.
- Kapitel 4 för vissa större områden, som i sin helhet är av riksintresse på grund av de natur- och kulturvärden som finns i området (t.ex. är Gotland som helhet utpekade som riksintresse för turismen och friluftslivet 4 kap 2 §).
- Biotopskydd regleras i 7 kap. 11§.
- Nyckelbiotoper alla skogsbruksåtgärder är samrådspliktiga enligt 12 kap. 6 §.
- På Gotland är de 92 medeltida kyrkomiljöerna samtliga utpekade som riksintresse för kulturvärden vilket bland annat regleras i 3 kap. 6 §.

Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Gällande kyrkoordning för Svenska kyrkan reglerar skyddet av kyrkobyggnaden och de kyrkliga inventarierna främst genom 10 avdelningen, 40 kap 2 §.

Källor

Offentligt tryck:

Kulturmiljölag, SFS 1988:950 t.o.m SFS 2019:864

Kulturmiljölag (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864

Begravningslag (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867

Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603

Miljöbalk (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684

Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Källor och litteratur

Viktiga källor som använts är följande: *Gotlands Museums arkiv*, Visby, med sockenvis och på kyrkan sorterade uppgifter om arkeologiska fynd från 1800-talets slut och framåt. *ATA* (*Antikvarisk-topografiska arkivet*), Riksantikvarieämbetet, Stockholm. Centralarkiv sedan 1600-talet för ämnena arkeologi, kulturmiljövård, medeltidens konst- och byggnadshistoria, museologi och numismatik. *Fornreg* - Riksantikvarieämbetets registreringsverktyg för yrkesverksamma inom kulturmiljövården för att registrera information om arkeologiska uppdrag och lämningar i Sverige. *Fornsök* - Riksantikvarieämbetets fritt tillgängliga söktjänst med information om alla kända registrerade fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar i Sverige. *SHM* (*Statens Historiska Museer*), Stockholm, omfattande bland annat Historiska Museet, som är centralmuseum för arkeologiska fynd i landet.

Otryckta källor

Gustafsson, E. 1958. Brev till Riksantikvarieämbetet i Gotlands museums arkiv. Gotlands Museum dnr: 1958/124.
 Handlingar i Riksantikvarieämbetets arkiv, ATA, Stockholm.
 Handlingar i Läns museet Gotlands fornsals arkiv, Visby.
 Inventering av Atlingbo kyrkogård, utförd 1996 av antikvarie Roger Öhrman, Gotlands fornsal.
 Inventering av Atlingbo kyrkogård, utförd 2014 av Gotlands Museum.
 Atlingbo kyrka utvändig restaurering 1997, dokumentation. antikvarie Anna Malmsten, Gotlands fornsal.
 Program för utvändiga restaureringsarbeten på Atlingbo kyrka, arkitekt Jan Utas, Visby; 1996.
 Konserveringsrapport nr 433-5087-04 (utan datum), Lösa inventarier, konservator Marja-Liisa Alm, Byggnadshyttan på Gotland.
 Vård- och underhållsplan Atlingbo kyrka, 2008. Jan Utas, Visby.
 Widerström, P. 2016. Rapport efter en arkeologisk undersökning i samband med ett golvyte i Atlingbo kyrka. Lst dnr: 431-1230-16.
 Zerpe, L. 2015. PM över antikvarisk kontroll vid grävning på fastigheten Atlingbo Kyrkogården 1:1, Atlingbo, Region Gotland. Lst dnr: 431-1752-10.

Tryckta källor

Gustafsson, Evald: *Den romanska stenkyrkan i Atlingbo*. Antikvariskt arkiv 12. Stockholm 1959.
 Jansson, S. B. F. m.fl., Sveriges runinskrifter, 1978.
 Johansson, T. (red.), Inventarium över svenska orglar 1989:II, Linköpings och Visby stift, 1990.
 Lagerlöf, E., Svahnström, G., Gotlands kyrkor, 1991.
 Nilsson Strelow, H., Cronica Guthilandorum, 1633.
 Rohr, I., Gotlands kyrkklockor och ringningsseder, 1985
 Svahnström, G., Svahnström, K., Måleri på Gotland 1530-1830, 1989.
 Sveriges Kyrkor, Gotland bd III, 1942.
 Söderberg, B. G., Gotländska kalkmålningar 1200-1400, 1971.
 Utas, J., Om gotländska valv: examensarbete i arkitekturens teori och historia Chalmers tekniska högskola, 1971.
 Öhrman, R., 1990. Sockenmagasin på Gotland, Gotländskt Arkiv 1990.

Kartor

Skattläggningskarta Atlingbo socken 1752. Lantmäteristyrelsen, H 7-1:1.

Laga skiftes karta 1879. Lantmäterimyndigheten, 09-atl-31.